

1. Valamelyik egyetem autonómiájának megsértése valamennyi önkormányzatának sérelmét jelenti.
2. Bármelyik egyetem gazdagodása, gyarapodása: valamennyié.
3. Minden egyetem a maga tudományos erőivel és eszközeivel a másiknak álljon rendelkezésére (pl. professzor-csere, laboratóriumok, könyvtárak stb. útján).

(Pécs, 1945. február 28., korábban még nem publikált kézirat)

DIALÓGUSOK

Korszerű és korszerűtlen kérdésekről
a Tanítvány kérdez, a Tanár felel

Előszó

Tépelődve fogok hozzá e dialógusok összeállításához és azok előszavának a megírásához. Mégis úgy érzem: kötelességem.

Valaki tanítványaim közül feljegyeztette a vele és társaival az idők folyamán folytatott beszélgetéseim egy részét. Majd mikor a magyar sors, a Sors mala nihil aliud a hazai földről elsodorta e nemes lelket, hogy sok más társával idegen földön pusztuljon el, távozása előtt jegyzeteit nekem megküldve, megkért, hogy azokat tegyem közzé legalább soli loquia formájában.

Nincs más, ami ezeket a dialógusokat összefogná, mint egy tragikus kor két gyermekének, a tanárnak és a tanítványnak az Ember és Világa iránti szeretete. Ebből fakad a kérdés és felelet, a csendes párbeszéd azok között, akik ha talán mindenben nem is értenek egyet, hiszen tekintélyes korkülönbség van köztük, de egymást megértik. Sajnos, hogy ellenvéleményeket nem közölhetek, mert amikor szerénységével a névtelenség leplébe bukolózik, egyben mint "még kellőleg ki nem érlelt megnyilatkozások" közlésétől is eltilt.

A dialógusokat elsősorban is volt tanítványaimnak ajánlom. De e tragikus kornak megviselt és annak problémáival viaskodó, gondolkozva élő más embertársaim is, akik azokat olvassák, nem egy vonatkozásban magukra ismernek. Egy békésebb kor fia pedig talán az eltűnő kor alkonyának rőt sugarain keresztül megsejt valamit abból, ami a sorsunk volt...

Mi a tanár igazi hivatása az egyetemi katedrán?

Azt hiszem, elsősorban is léleknevelés a lélekközvetítés útján. Mert aki tanít, legyen az elemi iskolai tanító, vagy egyetemi tanár, hivatásának magaslatán álló vagy facér pedagógus, ha akarja, ha nem, kénytelen, kelletlen valamit átad a legsajátabb énjéből a tanítványainak. S mert a tanítás valóban hivatás és nem pálya, az igazi tanár a maga lényegének a legjavát adja az őt körülvevő ifjúságnak. Ennek azonban elengedhetetlen előfeltétele hivatásunknak igaz felismerésével a tudomány erosza és benne szakunknak mindenekfeletti lelkes szeretete. Ezt ösztönösen megérzi a cupida legum juvenus és ebből ered azután a tanár és megértő tanítvány között sokszor egy egész életre szóló szétszakíthatatlan kapcsolat. Sőt merem állítani, s azt hiszem nem tévedek, hogy az idő telésével a közélettől visszavonuló, a könyvei és gondolatai között élő s mind magányosabbá váló igazi professzor számára éppen ezek a kapcsolatok maradnak egy szebb és derűsebb élet emlékeztető jelei, melengető napsugarai.

A tudomány erosza. Hogy lehet egy tudományágot annyira szeretni, s lélekben vele, mellette annyira megtűzsedni?

Úgy, hogy a szeretet tűz. Enélkül az erosz nélkül nem lehet egy tudományágra behatolni. Aki nem érzi a tudományos igazságok magnetikus erejét, kint fog mindig bolyogni a perifériákon, és sohasem fog tudományának meleg, sokszor forró mélységébe bekerülni. Ha valahol indokolt, úgy az igazi tudós megjelölésére alig használhatunk kifejezőbbet, hogy karizmatikus lélek. A régi keresztény egyház karizmának vagy rendkívüli kegyelemajándéknak nevezte a hivatás tudatával járó képességet. Ilyen lélek az igazi tudósé... Aki e karizma nélkül fog hozzá "tudományt" művelni, lehet szakának ügyes tanítómestere, derék kézműves, csak nem tudományának felszentelt papja.

És hogyan állunk a jogtudomány területén?

Bizony, valljuk be őszintén, elég balul. Sok köztünk a "tudós"-filiszter, a platonai műzsátlan kontár, akiket, sajnos, soha meg nem ihletett a jog igazi szelleme. Aki így fog hozzá a munkához, amit csinál, nem lesz soha tudomány, hanem, hogy a régi magyar megjelölést használjuk, legjobb esetben csak jogisme.

Miből ered a jogászoknak a természettudósok és filozófusok részéről tapasztalható leértékelése?

Részben ebből. Annyi lélektelen, papíros embert alig lehet más szakkörben találni, mint éppen köztünk. De fordítva is áll. Színesebb, pompásabb, egész emberpéldányokra alig találunk más körben, igaz, ritkán, mint a jogász társadalomban.

A jogtudomány melyik ága a legfejlettebb?

Kétségtelenül a büntetőjog. Hisz ennek a területén találhat ad: a filozófia, az etika, a lélektan, a logika, a pszichiátria, a biológia, a szociológia stb. — ember legyen, aki vele megbirkózik. Itt nem lehet beülni a pozitív jog bombabiztos várába. Nap-nap után újabb meg újabb támadás éri az előbb említett tudományok részéről a büntetőjog soha nem kész, mindig épülő rendszerét. Azt a sok értékes eredményt, melyet e tudományok közkinccsként feltárnak, szívja magába a megújuló büntetőjog a kriminológia hajszálereivel.

De büntetőjogtudomány és büntetőjogtudomány között nagy a különbség.

De még milyen nagy! Hiszen a büntetőjogot is lehet tisztán pozitív vagy empirikus megnyilvánulásában szemlélni. Azért, mert a tisztán pozitív jogi ismereteket igen sok jogterületen tudományának keresztelték el, ezzel, amint még nem emelték ezeket az ismereteket a jogtudomány rangjára amott, úgy nem a büntetőjog területén sem. Bizony nálunk is még igen sokan csak büntetőjogismét mívelnek abban a tévhitben, hogy az tudomány.

Mi is a tudomány? És hol a határ a tudomány és filozófia között?

Nem bánom, tisztázzuk. Vannak kérdések, melyeket nem lehet elég gyakran feltennünk, és megválaszolni, hogy tovább mehessünk. Előadásaimban szoktam ismételni, hogy nincs igazi tudomány filozófiai megalapozás nélkül. Ismeret — tudomány — filozófia: három lépcsőfok. Ezeket emelkedik feljebb és feljebb a világ jelenségeiről képzeteket szerző ember. Egyszerű képzetek a primitív népeknek, gyermeknek, sőt bizonyos vonatkozásban az állatoknak is vannak. Ezek az ismeretek azonban minden rendszer nélkül gyűlnek össze, raktározódnak fel az ön- és fajfenntartás érdekében. Magasabb foka az ismereteknek az, amikor azok rende-

zőelvek szerint helyeződnek el. Ezért mondjuk a tudományt igazolt elvek szerint rendezett ismeretkörnek. Még magasabb fok a filozófia, amikor a jelenségeknek az ember az általa még megismerhető legtávolabbi összefüggéseit igyekszik megállapítani.

Hogyan szerezhetünk helyes, vagyis egységesítő elvek szerint rendezhető tudományos ismereteket?

Természetesen csakis a helyes úton, igazolt módszertani alapon. Amint a méh egyidejűleg sejteteket épít, és azokat mézzel tölti meg, úgy dolgozik a tudomány a fogalmak nagy kolumbariumán, mondja Nietzsche oly szemléltetőn. Igen, a fogalmak azok az építő kövek, melyekből készül a tudomány épülete. Tudományunknak ezért létkérdése, hogy milyenek építő köveink, fogalmaink. A büntetőjogtudomány-nak is tehát létkérdése, hogy tudjon számot adni a maga fogalmainak eredetéről, honnanszármazásáról, struktúrájáról. Csak a homogén struktúrájú fogalmak tömörülnek ui. egybe, helyeződnek el egységes rendszerbe. Nem hiábavaló ezért oly nagy súlyt helyezni a helyes módszertani alap lefektetésére.

Valóban úgy van, mi a magunk részéről egy egész könyvet fordítottunk a módszertani alap kivizsgálására, amikor különösen a klasszikusnak nevezett büntetőjogtudomány fogalmi kiépítését tettük kritika tárgyává. Eme vizsgálódásaink pedig igazolták, hogy a büntetőjog sokszor emlegetett válsága olyan belső krónikus baj szimptomája, mely éppen a módszertani alap hiányából származik.

Módszertani alapunk eléggé ismert már. Igazoltuk, hogy a jogban a tartalom és alak egymástól feltételezett. A büntetőjog, mint értékelő tudomány, emberi magatartásoknak az értékelésével foglalkozik. A jogi normák tartalmukat tényekből merítik, azon kauzális elemekből összetevődő tényekből, melyek megállapítása csak explikatív úton történhetik meg. Nincs jogtartalom alak nélkül, aminthogy jogforma sincs azt meghatározó tartalom hiányában. És itt jut döntő szóhoz a kriminológia, a bűncselekménnyel mint életjelenséggel foglalkozó tudomány. A kriminológia, amikor a kriminalitás tényezőit explikatív módszertani kutatásával megállapítja, a bűncselekmény fogalmának a tartalmát nyújtja. A formális jogtan pedig a bűncselekmény normatív elemeinek felfedésével a fogalomnak pusztán a vázát szolgáltatta. A bűncselekmény pedig formában jelentkező tartalom. Kriminológia és formális jogtan így találkoznak össze a tudományok közös nagy ideájának a fókuszában. Vagyis a kanti kategóriák két ellentétes körét tartva szem előtt, míg ez utóbbi az előbbi nélkül a "Kellés" (Sollen) életnélküli zárt börtönében senyved, addig a

kriminológia, a bűncselekménynek mint bio-szociális életjelenségnek joglogikai megkonstruálása nélkül a "Levés" (Sein) nagy világában nem találja honát a jogtudományok hazájában. Röviden ez az az út, melyet követni kell, ez az a módszertani alap, amelyen végbemegy a tartalmi elemek joglogikai úton való formába öntése, vagyis normatív és explikatív elemekből épülnek fel a tudomány rendszerébe állítható büntetőjogi fogalmak.

Van-e valami gyakorlati jelentősége az ilyen szigorúan tudományosságra törekvő fogalmi rendszer kiépítésének?

De még mennyire. Amiként változik a büntetett és a társadalom, akként módosulnak a kiépítendő fogalmaink. A kriminológia ad számot a történet változásokról. Ezeket az új tartalmi elemeket hivatott a büntetőjog formába önteni. Így nem korhad el és újul meg állandóan tudományunk.

De van egy mindinkább erősödő irányzat az elmélkedő, filozofáló jogtudománnyal szemben.

Szinte úgy mondhatnók minden "gyakorlati érdek" nélküli spekulációval szemben. Oh igen, ezek a modern pragmatisták! Nem tudják, mert nem ismerik a tudományok történetét, hogy éppen ezek a l'art pour l'art kutatások, tudósok csodabogarak vitték elő sok irányban a gyakorlati hasznot hajtó szaktudományokat. Ez az irány különben nem új. Hiszen, amint tudjuk, már Comte, a pozitív filozófia lelkes apostola, indítványozta, hogy egy tudósokból álló testület tiltsa el a hiábavaló kutatásokat, így pl. a csillagok vegytani összetételének haszontalan tanulmányozását. Ma pedig tudjuk, hogy enélkül nem volna ma spektrál-analízis. A bölcsék köve után vadászó alchimisták nélkül pedig talán ma sem volna kémia, s így tovább... De saját szakunknál maradván csupán, a jogesetek labirintusában mi ad fonalat kezünkbe az eligazodásra, ha nem az elmélet? Bizony ma, amikor a sok buta jelszó egymást kergeti, amikor ezek között egyik igen tetszetős az is, hogy nem a képesítés fontos, hanem a képesség, az elméleti, elmélyedő tudás értéke, mint sok más igaz értéké meglehetősen devalválódott átmeneti időre. Ma a sok rombolás után az emberek inkább csak követ és téglát gyűjtenek. Ilyenek az ő ismereteik. Elmélet nélkül azonban nem lehet e kövekből, téglákból házat emelni. A tudományos elméletek ezért gyakorlati szükségességek.

Van azonban egy komolyabb ellenfél, mégpedig a természettudósok bizonyos részéről, nemde?

Valóban úgy van. Szinte érthetetlen először is az az ellenszenvük, amelyet a filozófiával szemben éreznek. Csak gondoljunk a Maxwell vagy Hertz fényelméletére, avagy Behr atomelméletére. Micsoda fantázia, azaz filozófia kellett azoknak felállításához, melyeknek heurisztikus szerepe éppúgy alig felbecsülhető, mint anynyi másé! De van még egy másik támadási felület is. Ez kimondottan a miénk, jogászoké. Igaz, hogy igen sokszor magunk vagyunk, akik a támadók fegyvereit élesítjük. Igen sok természettudós szereti a tudomány alatt csak a természettudományokat érteni. A sajnós, természettudományok terén járatlan jogász e túlzott önérzetet még csak hízlalja. Mily gyakran kell olvasnunk, hogy pl. míg a természettudományok állandóan csodás fejlődésben vannak, addig mi lemaradtunk, hogy míg azok újabb és újabb eredményeket mutatnak fel, addig mi a nagy kérdéseket nem tudjuk megoldani stb. De a felületes laikus észjárás különös hódolattal borul le a természettudományok által megállapított "természeti törvények" előtt. Legyünk tárgyilagosak! Ki tagadná a haladást amott? De téved az, aki a haladást ott egyenesvonalúnak húzza ki. Ha csak az orvostudományt nézzük, micsoda ellentétek vannak a különféle iskolák között. Nem váltotta-e fel a homopathiai irányt az aleopathia, és nem kísért-e megint az előbbi újabb megjelenésében? Vagy amint Sauerbuch, a kiváló sebészprofesszor mondotta nálunk tartott egyik előadásában: "Abszolút igazságok nincsenek a sebészetben sem. Új eszmék jönnek és a mai fiatalság úgy hisz majd bennük, mint mi a mieinkben". És micsoda válság, vagy ha úgy tetszik, forradalmi átalakulás tárul szemeink elé pl. a fizikában. A lezárt klasszikus egységes fizikai világkép szemeink előtt omlott alkotó részeire. Az a materialista természettudományi világkép, amely a matematikai analízis szilárd alapjain, a geometria euklidesi elemein a mechanikus fizika volt, s emelkedett, amelyet a világot átfogó érvényű energia principium koronázott meg (Mises). Az összedőlő világkép helyén most készül kiépülni egy új: a relativitás-, a kvantum- és az új atomelméleten. És tovább mehetnénk, a matematika területén pl. milyen ellentét feszül a matematikai formalizmus és intuicizmus között stb., stb. Nyugodtan mondhatjuk, a jogtudomány birodalmában nincsenek ennél nagyobb "válságok". És végül ami a sokszor emlegetett természeti törvényeket illeti...; de hadd szóljanak maguk az elfogulatlan természettudósok. "Egy természettörvény — írja Tendelo — meghatározott jelenségnek szükségképpeniségét jelenti a tényezők megfelelő konstellációja mellett. A természettörvények a természetben nem olyan

adottságok, mint pl. a sziklák és a fák, hanem gondolkozásunk termékei. — A természet törvénye a feltétlen igazságosság felé tör. De nem lehet más, mint minden más igazság, nevezetesen a mi mindenkori gondolkozásunk, belátásunk és fogalmaink terméke." (Allgemeine Pathologie, 1925.)

Vagy lássunk egy magát leleplező őszinte nyilatkozatot a túlzó önérzetből fakadók között. "Voltaképp összes természettudományi alapfogalmaink, mint az energia, potenciál, entropia, massa, anyag, erő a legnagyobb fokban hipotetikus jellegűek, s így még inkább az azok segítségével megformulázott természeti törvények" — írja Hartmann (Die Weltanschauung der modernen Physik). Valóban úgy van, amint a mi Pauerünk tanította, hogy "minden természettörvény csak hipotetikus érvényű lehet s alapjában mindig nagyon primitív és durva fogalmazvány" (A tudomány fogalmáról). Ne csodálkozzunk ezért, ha már az egykor abszolút uralkodó "természettörvény" detronizáltatván, hatalmát immár kénytelen megosztani, s identikus, statisztikai és transcendentális természettörvényekről kezdenek beszélni (Eddington).

Miből ered ez a szomorú megnemértés a különböző szaktudományok és azok képviselői között?

Két tényezőre vezethető vissza. Van egy mélyebben rejlő oka. Ez pedig az a válság, melyben kultúránk gyötrődik. A másik meg az egyes szakok rideg elkülönüléséből, a szakok és szakemberek egymás nemismeréséből származik. De ha megint szigorúan tárgyilagos síkon akarunk maradni, meg kell állapítani, hogy a jogász általában univerzálisabb átlagműveltséggel és így abból folyó szélesebb körű érdeklődéssel rendelkezik, mint más átlag-szakember. Ezt igazolja a gyakorlati élet. Természetesen szükség van mindenütt szakemberekre. De vezető helyre mégis a jogász termett, aki tágabb perspektívákra képes olyankor, amikor a szakember nem tud eligazodni, mert a fák miatt nem látja az erdőt. És még egyet ne felejtünk el! A jogász inkább hajlamos más szakok megismerésére, meghatározott irányú szakismeretek megszerzésére. Az olasz kriminológiai iskolának hány kiválóága mutat erre példát! Igen, magam is: antropológiai, anatómiai, biológiai, pszichológiai, lélektani tanulmányokat folytattam itthon és külföldön hosszú éveken át. Nem tudom, hány orvos vagy vegyész határozta el magát jogi tanulmányok végzésére magának a jogtudomány megismerésének célkitűzéséből.

Milyen más volna egymásnak és szaktudományainknak a megbecsülése és értékelése, ha egymást ismernék azok, akik legtöbbször minden alap nélkül

mondanak megfellebbezhetetlen ítéletet személyek és tárgyak felett. Bizony messzire jutottunk a túlzott specializáció következtében a tudományok aristotelesi egységétől, annak tudatától, melynek éltető eleme az a helyesen értelmezett idealizmus, hogy a közös anya külön létező gyermekei, bár külön utakon, de egy cél felé haladnak. Hiszem, hogy a fejlődés ide fog majd ismét visszavezetni. Ez akadályozhatja meg a differenciálódott tudományzakoknak túl korai elaggását, teszi majd lehetővé az egyes tudományágak kölcsönös megtermékenyítését. A büntetőjog e téren is jó példát mutat. Az egyetemekre, mint elnevezésük is egyébként jelzi, az universitasokra várna e téren az eddigieknél nagyobb hivatás!

A jogászellenes hangulatnak vajon nem az is egyik fontos oka, hogy a legtöbben nincsenek tisztában a jog igazi lényegével, hiszen még a praktikus jogászok közül is sokan a jogot a törvénnyel egynek veszik?

A kérdés a dolog elevenére tapint, bár a jogászellenességnek több más oka is van. De maradjunk az érintettnél. Kevés emberben él ma már a tudat, hogy a jog az elsődleges, a törvény pedig csak másodlagos jelenség, hogy írott jogszabályok előtt is volt jog, hogy a jog éppoly fontos része volt mindig egy nép kultúráérték-állományának, mint a maga nyelve és az ezen nyelven megszólaló költészete. Innen ered azért, hogy sok helyen a maga jogi szokásait kultikus tisztelettel veszi körül és származtatja át nemzedékről nemzedékre. Gyakran ezért immáron magasra fejlett kultúra mellett még egészen fejletlen törvényalkotással találkozunk, vagy pedig egészen is hiányzik a törvény formájában megjelenő jog. Így volt ez pl. Görögországban is, ahol csak később, de már egy fejlettebb kultúrélet kialakulása után, különböztetik meg az íratlan törvények (nomoi agravoi) mellett a község írott törvényeit (nemoi póleos). A gazdasági élet egyre szövevényesebbé válásával mind égetőbbé válik idővel mindenütt a jog pozitíválása. Ez pedig egyre jobban és jobban meglazítja az addig élő kapcsolatot a nép jogérzete és érvényes jogrendje, röviden: a jog és a törvény között. S ha már a jogászainkban is kezd mindinkább elhalványulni a jog igaz képe, mert elfödi a törvény sötét árnya, mit várjunk a nem-jogásztól, aki a jogot a törvényben látja, amely bizony a legtöbbször olyant tilt vagy parancsol, ami nem mindig kellemes.

Mi a jogász feladata a gyakorlati jogéletben a jog és a törvény eme dualizmusa mellett?

Szűkítsük a kérdést oda, s talán ezzel rávilágítok az egész nagy kérdéskomplexumra, hogy mi a bíró igaz hivatása, amikor ítéletet hoz? Amint láttuk, a jog mint a kultúra terméke maga is bizonyos értékrendszer. A törvényhozónak éppen az a feladata, hogy ezt mint élő valóságot megtalálja és formába öntse. Ez a helyes felfogás egyébként már teljesen tiszta kifejezésében megtalálható a két nagy görög filozófusnál, akik megegyezően tanítják azt, hogy a természetjog az igazság megtestesülése lévén, a pozitív jognak a feladata éppen annak a kifejezése. Tehát egy zsarnok parancsai vagy a nép önkényes határozatai nem létesítenek soha jogot. "Aki helyesen akar kormányozni, az sem a pusztá erőszakra, sem egyedül az észre, hanem az erkölcsi eszményekre támaszkodik" — mondja Sokrates Kalliklesnek. Ezt az alapvető felfogást találjuk meg Werbőczy Hármaskönyvében is, akinek sokszor s mégszem elégszer idézett tanítása szerint: ius est ars sive scientia boni et aequi... Minthogy tehát a jog nem egyenlő a pozitív joggal, minthogy nem a tiszta ész logikai alkotása, ebből szükségképpen következik az is, hogy a bírói ítélkezés nem pusztán egyoldalú logikai működés, vagyis nem a pozitív jog szabályainak egy adott esetre szólóan a szillogizmus szabályai szerinti alkalmazása, amint ezt az egyoldalú jogpozitívizmus korában gondolták. Ez az egyoldalú racionalista pozitívizmus vezetett sajnos sok helyen a bírói működés elgépiesítéséhez, az igazság keresése helyett a döntésnek a törvényes szabályok szerinti kiszámításához, a ténykérdés elhanyagolásával a jogkérdés joglogikai elemzéséhez stb. A jogszabályokban nincs pontosan benne az egyes esetek eldöntése. Ezért a döntést a nagy plasztikai jogtételekből az élet ismeretétől áthatott munkával kell kidolgozni — mondja Grosschmid. A bíró ítélkező tevékenysége valóban lényegében teremtő munka, amely legközelebb az alkotó művészehez áll.

Természetesen ez különböző fokban nyilvánul meg a szokásjog vagy a törvényjog mellett. Míg ez utóbbinál ui. a bíró mégis csak elsősorban a jogszabály alkalmazására hivatott, addig a szokásjognál egyben a jogszabály létesítője, továbbfejlesztője. Mert írott jogszabály hiányában a bíró elsősorban is a hazai jog szellemét, a közösségben élő jogi meggyőződést, ennek a saját maga lelkében jogérzetként való visszasugárzását véve tekintetbe, dönt a vitás esetben. De nincs olyan még annyira is kiépített pozitív jogág, melynek keretén belül ne volna szükség a bíró teremtő tevékenységére. Itt van pl. a legpozitívebb jogág, a büntetőjog. Ez nem nyújtja szabályozott anyagával minden eset eldöntését. Ezért kell szóhoz jutnia,

a nullum crimen sine lege poenali szigorú tilalma dacára, a törvénymagyarázaton keresztül a bíró alkotó tevékenységének. Igen, mert a törvénymagyarázat feladata éppen a múltban keletkezett törvénynek a jelen szükségleteihez való alkalmazása. Így újhodik meg sokszor a korhadni induló tételes jog a bírói joggyakorlat által, amikor a törvényhozás nem tart lépést a változó viszonyokkal. Így menti meg gyakran a bíró a más életviszonyokra és más közfelfogás alapján keletkezett törvényt az elavulástól.

A jogi oktatásnak nem kellene-e nagyobb súlyt fektetni a jog szellemének, mint a törvény betűjének a tanítására?

Aki csak a törvény betűjét tanítja vagy aki csak azt tanulja, az a kontár mesteremberek, illetve inasok közé tartozik, de ezek között is az utolsó sorba. A jogi oktatásra is áll Kant megállapítása, hogy a filozófia tanárának nem a filozófiát, hanem a filozofálást kell tanítania, amit Grosschmid a jog tanítására akként fejezett ki, hogy a jog anyagát olyannak kell tekinteni, melyen tanítani és nem annyira olyannak, melyet tanítani kell. Vagyis a jogtanulás fő célja az igazságérzetet magunkban öntudatra ébreszteni, kiművelni. "Tanulni nem azért, hogy tudjuk a jogtételeket, hanem, hogy érezzük az igazságot. S ezzel második énünké tesszük azt, amit inter virtutes summum bonum, vagyis a iustitiam". A helyesen vezetett jogászképzésnek ezért ügyelnie kell arra, hogy mindkét végletet elkerülje, úgy a tisztán paragrafust emléző Scylláját, mint a csupán érzelmi megalapozású intuitív jogászkodás Scarihidiszét. A jogásznak látnia kell, hogy fogalmak nélkül nincs rend ismereteiben, de azt is, hogy ezek nem öncélú normatív konstrukciók. És éppen ezért a jogtudomány nem meddő fogalom-tudomány, hanem termékeny élet-tudomány. Gyakorlati hatásában feladata az igazságos döntések megtalálása a módszeres tudományos gondolkozással a tételes jogszabályok között. A jogérzetnek egyoldalú előtérbe helyezése éppen erről szoktatná le könnyen a kezdő jogászt. Már pedig csak hosszas rendszeres tudományos kiképzés után hallgathat a jogérzetében jelentkező belső sugalmára. Maga a jogérzet, mint élő valóság, a maga kifejlődésében azonban jól jegyezzük meg, mindig sajátosan nemzeti színezetű. Ezért a jogi oktatás terén ezt nem szabad soha elhanyagolni. Ennek ápolása, megóvása és továbbfejlesztése elsőrangú nemzeti kötelességünk. Ezért kell a jogi oktatás keretén belül mindig különös figyelemmel kísérni a bírói gyakorlatot a sajátos magyar nemzeti vonások szemléltető bemutatásával, ami főleg a szomszédos államok judikaturájával való összehasonlítás alapján történhetik meg.

Nem kellene jogi oktatásunkat gyakorlatiasabbá tenni?

Magam nem titkoltam el soha ama felfogásomat hirdetni, hogy az egyetem nem szakiskola. A jogi oktatásnak pedig elsődleges rendeltetése: nevelés jogi műveltségre, s mert magyar jogi oktatásról van szó, természetesen első sorban is magyar nemzeti jogi műveltségre és öntudatra. Eme nevelő munkában feladatunk vizsgálva megállapítani, hogy a jogász lelki alkat hogyan nyilvánul meg a sajátos faji, történeti stb. tényezők hatásaképp, s azokat művelni, ápolni egy jobb jövő számára. Ez a paideia, jogi lelki műveltség az az igazi kincs, melyet adhat az egyetem rövid pár év alatt fiainak. Tételes jogszabályok ismerete, azok alkalmazásába való bevezetés stb. mind csak eszköz a főcél érdekében. A mindennapi élet ügyis csakhamar a gyakorlati jogászkodás mai speciálódásával annak örlőmalmába tereli az egyetem falait elhagyó ifjúságunkat. Ne irigyeljük ezért töljük azt a pár évet! Jusson legalább itt szélesebb perspektívákhoz! Mennyivel szélesebb volt pl. a ma sokszor lemosolygott régi táblabírák horizontja, akikről Kemény Zsigmond megállapítja, hogy valamint a görögöknél, nálunk is az élet kevésbé volt házi, mint nyilvános (Élet és Irodalom). A táblabíró a megyei közgyűléseken az országos politikai kérdések felett vitatkozott. Bizottsági üléseken szakkérdésekben szerzett ismereteket. Saját udvarában és tisztársainak házában bíraskodott. Az adminisztrációban, kormányzásban, országlásban tevékenyen közreműködve szerzett alapos tárgy-, de a mi fő, kitűnő emberismeretet. Bizony, ma sokszáz jogász doktori diplomával a zsebében "specializálódik", vagyis szürkül el egy hivatal szemellenzős zárt falai között.

Nem hibás ebben maga a mai jogi vizsgáztatási rendszer is?

Bizony igen. Kitermeli az egyoldalú recepcióra való beállítottságot, a nemgondolkodó, hanem reprodukáló embertípust. Ne csodálkozzunk ezért, ha olyan kevés az eligazodásra képes, saját fejével gondolkozó jogásznak az egész vonalon; pedig a magyar ifjúság nagyobbik fele szívesen használja a saját eszét, csak az a baj, hogy leszoktatják erről.

Mivel lehetne segíteni?

Legfőképpen azzal, véleményem szerint, hogy a vizsgák érdemi részét nem a jogszabályok tudásának az ellenőrzésére kellene fordítani, hanem a jogi műveltség megszerzésének az ellenőrzésével a jogászai észjárásban, a jog tudományos kutatásában rejlő érték, az elmélet és a gyakorlat viszonyának a felismerésének a kivizsgálására kellene fektetni.

Mi az a különös magyar nemzeti jelleg, amely a magyar jogászfjűságot minden mástól megkülönbözteti?

Hogy csak a legfőbb jellemvonásokat említsem: mindenképp előtt a gyakorlati észjárás, a tiszta iudicium. Az elméletet az elméletért perhorreszkáló józanság. A mértéktartás. De az elmélettel is könnyen megbarátkozik, ha megérzi annak a gyakorlati ízét, az étellel való kapcsolatát. Tiszta észjárást nem engedi elködösíteni tetszetős teóriák által. Az elmélet nála a gyakorlati jogesetek eldöntésénél inkább csak mankó, melyet arra használ, hogy saját lábán még biztosabban járjon, de nem arra, hogy az emelje át őt a megoldás nehézségein. Ezek és az ehhez hasonló vonások az átlag hallgató tulajdonságai. Összegezve nem mondhatok mást, mint azt, hogy elsőrangú anyag. Nem a nemzeti elfogultság, de a tárgyilagos összehasonlítás mondatja ezért velem: nem cserélném ki ifjűságunkat éppen most említett tulajdonságai miatt sok nálunk számában nagyobb nemzet fiaival. Sajnos, sokszor az az érzésem, mi magunk sem tudjuk eléggé értékelni a kezeink közé kerülő nagyszerű anyagot, amelynek képzése pedig minden áldozatos munkát megér!

Magyar jogásznak van-e szüksége külföldi tanulmányi képzésre?

Magam csakis már végzett kitűnő jogászoknak adnék külföldi ösztöndíjat, amikor az iskolás tanulás és vizsgai magolás nyűgeitől szabadultan minden erejét és kedvét valamely választott tárgykör alapos megismerésére fordíthatja, s amikor kiváló tudósegéniségek bűvkörében a tudós személyén keresztül nyerhet talán egy egész életre szóló kapcsolatot problémákkal és annyi nemzet fiaival.

Igen, magam Liszt Ferenc berlini bűnügyi intézetében találtam meg első sorban is ezt a ritka lehetőséget, amikor közel másfél éven át mintegy 14 nemzet sok kiváló fiaival dolgoztam és éltem együtt a Mester vezetése mellett. Itt tanultam meg először: mi a komoly szellemi munka, a napi 10-12 órai szellemi teljesítmény, a fáradságot nem ismerő, a munkából új erőt merítő frissenmaradás, mi a bátor

színvallás. De azt is, hogy minden gyáva kompromisszum a tudományban jellemfogyatkozás, hogy amennyire tiszteletreméltó mindig egy bátor tévedés, éppannyira elítélendő egy tudatos hazug közvetítés. A tudomány csarnokából maradjon távol a politika a maga szelleminficiáló hatásaival... Egyébként mint sokan, úgy magam is a Mester szuggesztív környezetébe kerültem eleinte, de később útjaink elváltak. Liszt és iskolája ui. első sorban is kriminálpolitikát csinált. De adós maradt a bioszociológiai explikatív vizsgálatok eredményeinek dogmatikai értékesítésével. A büntetőjog tudományának ezt az új rendszerét fel kellett építeni. Itt kapcsolódik be a magam működése a Lisztébe, de itt is válnak el egymástól. De ezeknek a külföldi tanulmányi utaknak más jelentősége is van. Vagyis szorosán vett tudományos kutatásokon túl egy-egy nagy kultúrközpont szellemi élete olyan értékek termőtalaja, mely egész életünk gazdagítója marad; olyan nemzetközi ismeretségek, igazi kultúrkapcsolatok létesítője, amelynek a becsét alig lehet felmérni. Sajnos azonban, hogy a politika barbárjai azt, amit a kultúra munkásai ezirányban nagy nehezen évtizedek alatt felépítenek, csakhamar ismét porba tiporják!

Nem volna szükség nálunk is egy bűnügyi kutató intézet létesítésére?

Nem szeretek nemkész dolgokról, még kevésbé füstbement tervvezetőkről beszélni. De a feltett kérdés elől nem térek ki. A háború előtt minden előkészület megvolt, sőt annál több is, egy kriminológiai intézet létesítésére.

Mi lett volna a rendeltetése és miért hiúsult meg?

Tudvalevő, hogy az egyetemi oktatás a maga kötött tan- és vizsgarendjével nálunk éppúgy, mint a legtöbb külföldi főiskolán főleg a vizsgálati alapismeretek közlésében merül ki. Igaz, hogy vannak szemináriumaink, melyek az elmélyedőbb munkát lennének hivatva szolgálni; de a tapasztalat azt igazolja, hogy néhány kivételtől eltekintve, szemináristáink főleg a tudori értekezés megírásáért vesznek részt a szemináriumi gyakorlatokon. A tudományos intézet igazi hivatása éppen az egyetemi oktatás során nyert ismeretek kimélyítésével az önálló kutató munkára való előkészítés lenne. E cél szolgálatába akartuk beállítani az általunk tervezett kriminológiai intézetet. Ennek öt főosztálya lett volna: kriminálbiológiai, kriminálpszichológiai, kriminálszociológiai, kriminalisztikai és kriminálpolitikai. Sőt, bizonyos földrajzilag határolt területek kriminálszociográfiájával kriminálpolitikai célokra túl általános szociálpolitikai hivatása is lett volna mindaddig, amíg erre a

célra külön szociálpolitikai intézetünk nem létesülhet. Erre a célra szántam vagyonom egy részét és még meglevő munkaerőm egészét. Tempi passati... Tervemről mindössze egy-két szakkollegám tudott valamit. Így Finkey Ferenc tudott arról is, hogy sok utánjárással és anyagi áldozattal sikerült egy külföldi értékes magán kriminalisztikai gyűjteményt és könyvtárat megszerezni, de elszállítása előtt az egyik berlini légitámadás alkalmával az egész áldozatul esett. De hagyjuk. Szomorú kép, mely egy örült világ égbekiáltó bűnei és butasága miatt...

Úgy gondolom, hogy e nagyszabású terv megvalósítását a professzor igazi tanítványai tartozásuknak fogják tekinteni.

Igen, talán valaki vagy valakik egy jobb, emberségesebb korban...

A magyar ifjúság nem túlságosan teoretikus hajlamú. Honnan van mégis, hogy egy annyira szigorúan tudományos rendszert, mint az Irk-féle, amely tudunkkal teljesen egyéni, eredeti, annyira megkedvelt?

Úgy gondolom, főleg onnan, mert erős összetartó rendszerben kapják a büntetőjog annyira érdekes joganyagát. Rendszerem valóban nem olyan, mint másoké. Hát ennyiben új és eredeti, ha úgy tetszik. Ez a rendszer igazolt filozófiai fundamentumon nyugszik. Ebbe ereszkedik alá az egész épület három fő pillére. Három főkérdésre adunk ui. választ, nevezetesen, hogy az állam büntető igénye: kivel szemben, miért és mivel érvényesül? Így jutunk el a három kérdésre adott válasszal a három fő pillérhez, vagyis a büntetőjog három fő fogalmához, a büntettes, a bűncselekmény és a büntető szankció fogalmihoz. E három fogalmi főpillér pedig ugyanazon normatív és explikatív elemekből épül fel, mint az összes egyéb támaszfallak, mint a fő fogalmak köré csoportosuló összes mellékfogalmak. Minthogy pedig tudományunk legfőbb alapköve a kriminológia, a büntettes társadalom életváltozásairól számot adó kriminológiai eredmények nem engedik, hogy rendszerünk petrifikálódott fogalmak temetőjévé váljék. Ennyiben új és eredeti az a rendszer, melyet nem is építettem, de amely így felépült. S amikor nem egyszer megkérdeztek, miként jutottam hozzá, csodálkoztam a kérdésen. Mert lehet-e másként építeni, mint fundamentumon, mint alulról felfelé, mint összeillő és egybekötő anyagból? Magam nem tudtam másképp, így jött létre ezért az un. Irk-féle rendszer. Igen tudom, hogy a tudományban sokszor minden másképp történik, mint az egészséges észjárás szerint rendes, logikus. Így, hogy csak egy példát

említsek, még Liszt is a bűncselekménnyel kezdte a maga nagyírú könyvének a rendszerét, hogy sok másokról ne is beszéljünk, amely "rendszer"-ben, Széchenyi kisé szabadon idézve, nincs egy latnyi tudomány vagy filozófia, de van annál több professzori tudásfitogtatás, száraz adathalmaz, igen jogisme és ismét csak jogisme.

Ha egy tudományos rendszer csak elméleti alapon épülhet fel, akkor ez azt jelenti, hogy a tudomány nem lehet el a filozófia nélkül.

Valóban így van, még akkor is, ha korunk szelleme általában még annyira filozófia-ellenes. De ha e korszellemet kissé jobban megvizsgáljuk, azt találjuk, hogy az valójában nem a filozófia ellen, hanem egyes filozófiai irányokkal szemben ellenséges. Minden tudománynak törekvése: az egész valóságnak, a teljes igazságnak a birtokába jutás. De ez már lényegében filozófiai célkitűzés. Ezért beszélnek még a filozófiaellenes táborból is a "filozófiai" szellem szükségességéről. Csak furcsa szellem az, amelynek nincs forrása, amely ezt a szellemet kiárassza. Igen a kutató munkások szorgalmas hada hiába gyűjti, raktározza az ismeret rengeteg anyagát, ha nincs aki azt magasabb szintézisbe összefogja. A káoszról itt is a filozófia teremt kozmoszt. A szintézist szolgáló elmélet teszi lehetővé az új megállapításokat, az új találmányokat, felfedezéseket. Viszont ezek módosítólag hatnak a régi elméletekre és újnak képezik melegágyát. Micsoda termékenyítő kölcsönhatás! A metafizikai szükségérzet a tudósban is dolgozik, még akkor is, amikor nem tud róla. Érdekes tényként olvastam, hogy pl. Kopernikust a ptolemeusi világtérkép asszimetrikus, harmóniatlan volta vezette az új világtérkép megalkotására. És sokszor új elemek felfedezése is erre a forrásra vezethető vissza.

Ez nemde a leibnizi harmonia praestabilita eszméje, melyet a szférák zenéje lung körül?

Leibniz csak új formulázását adta ez ősrégi gondolatnak. De a vonatkozó kutatásokból tisztán lehet látni, hogy a harmonia praestabilita eszméje már létszámításunk első századaiban mindenfelé megtalálható. Leibniz szerint a világ bölcs alkotója a mindenség létezőinek az elemeit, a monasokat akként hangolta egymáshoz, hogy azok egy harmonikus egészet képezzenek, más formában azt látmélti, amit Platon hirdet, hogy demiurgos, a világrendező isteni művész örök változatlan ideák szerint alakította ki az örökké változó káoszt. S görög földre valószínűleg Babelből kerülhetett át azon panbabylonista asztrológia nyomán, mely

szerint az alsó kosmos egy magasabb, felette álló égi világhoz van hangolva, s ennek a kettőnek összhangja a harmonia praestabilita. De miért említtem meg ezt? Azért, mert jól rávilágít arra, hogy milyen mélyen, kiirthatatlanul gyökeredznek bizonyos metafizikai szükségletek.

Szférák zenéje? ...a megjelölés talán túl költői — de a megérzés helytálló. Minden igazság pl. számomra a szép köntösébe öltözik, s minden szép egyúttal zenébe kívánczik. Egy igazi, harmónikusan kiépített tudományos rendszer, mint minden művészi alkotás, esztétikailag szép s mint ilyen, zenei veleérzéseket ébreszt a szépet élvezni tudó emberben. Az ég felé nyúló gótikus dómokat sokszor emlegetik úgy, mint kővé fagyott zenét. Ennek nyomán mondhatjuk, hogy egy igazi vagyis harmónikusan szép tudományos rendszer a fogalmak katedrálisává jegesedett zene. De itt is milyen törés van az egyetemes kultúrában. Valahogyan mindig úgy éreztem, hogy az emberi nem egyik legfájdóbb tragikum, hogyha már a költészetnek (Goethe: Faust) nem sikerült kifejezési eszközei hiányossága miatt talán, miért nem sikerült a zene királyainak, egy Beethovennek, egy Mozartnak: a keresztény és pogány szépségideál egyesítése... Micsoda perspektívák... De hagyjuk!

Ha a régi eszmék így visszajárnak, beszélhetünk-e egyáltalán haladásról?

Be kell ismernünk, hogy a tudás birodalmának terjedelme óriási mértékben növekedik állandóan, de nem nő annak arányában a tudás mélysége. Csak előbb említettem Babyloniát. Aristoteles pedig, amint tudjuk, ezer esztendő múltán megtermékenyíti az arab, másfélezer év után a nyugati keresztény tudományokat. Galilei pedig azt állítja, hogy az új módszer, amellyel megindul a modern természettudomány, Platonnak köszönhető stb. De sok tekintetben így vagyunk a szellemi élet más területein is. Tutankamen sírjában a 3000 év előtti művészetnek még ma is irigyelve megbámult örök kincseit találták. S a görög szobrászat, építészet remekeihez nem járul-e tanulni minden kor művésze?

Ma sokan a skolasztikus jogfilozófia reneszánszáról beszélnek. Mit vár hát enől a jogtudomány?

A filozófusoknak, de elsősorban is a jogfilozófusoknak egyik nagy fogyatkozása volt, hogy a középkori skolasztikusok munkáiról nem akart tudomást venni. Nem kisebb szellem, mint Jhering végzett töredelmes gyónást sok más író helyett is akkor, amikor Der Zweck im Recht című közismert munkájának második

kiadásában kijelenti, hogy egy katolikus pap figyelmeztette, miszerint Aquinói azt. Tamás, ez a nagy szellem, az erkölcs társadalmi, történeti és gyakorlati- reális elemeit már teljesen helyesen felismerte. Talán az egész könyvem meg sem írtam volna, ha ismertem volna, sóhajt fel, mert az alapgondolatai ennél a hatalmas gondolkozónál már teljes tisztaságban és éles megfogalmazásban ki vannak fejezve... Ehhez mi csak azt a megjegyzést fűzzük, hogy a jogirodalom nagy veszteséget szenvedett volna, ha könyvét meg nem írta volna... Nem, megírta volna akkor is, csak talán sok tekintetben másképp! De Jhering példája igen tanulságos azért is, mert igazolja azt a tételt, hogy a tudományok birodalmában nem lehet afféle tudomásulnemveszem "haragosdit" játszani, vagy másképpen kifejezve: minden tudósnak magának kell az egyes irányok és azok képviselői felett ítélnie. Mert csak akkor nem ismétlődhetik meg az, aminek Jhering abban adott kifejezést: elcsodálkozva kérdeztem, hogyan lehetséges, hogy oly igazságok, amelyeket már egyszer kimondottak, feledésbe kerülhessenek?

Nem lehetne szemléltetni valamit ezekből?

Ezúttal e filozófiának csak két elemét említtem meg. Két olyan elemét, amely engem, mint a tudomány munkását, elsősorban is lebilincsel. Az egyik a Ráció lenyűgöző hatású tisztelete. Ilyen magasrangra a ráció még egyetlen rendszerben sem került. Hiszen nem kevesebbről van itt szó, mint annak elismeréséről és bizonyításáról, hogy lényegében az összes természetjogi normák egy legáltalánosabban: az összes jogi és erkölcssterületet is átfogó parancsban egyesülnek: az esse secundum rationem-ben, a cselekedj ésszerűen-ben! Az intellektus pedig nem más, mint impressio luminis in nobis, az isteni fény lenyomata lelkünkben. A bios teoretikus életstílusa áll legfelül. A legnemesebb dolgokról való akármilyen tökéletlen ismeret is a léleknek nagy tökéletessége, írja többek között Summa contra gentilesében. A bölcselők közül sokan a földi életben keresték az ember végső boldogságát, s valóban, írja ugyanitt, a másvilági boldogsággal ebben az életben semmi sem annyira rokon, mint azok élete, akik a földi élet lehetősége szerint szemlélik az igazságot. Szívesen hivatkozik ismételtén az Írás ama szavaira, melyek a kontemplatív életmódot ajánlják, mikor maga az Úr mondja: Mária a mindig tevékenykedő Mártával szemben a jobbik részt választotta, ti. az igazság szemléletét, mely el nem vétetik tőle.

De milyen mesterien fejt fel a tanításnak, a lélekben a világosság-gyújtásnak bonyolult lélektani folyamatát ismét a Quaestio disputata de veritate c. munkájában.

Szt. Tamás filozófiájának másik lenyűgöző erejű eleme: a szabadság igazi tisztelete. Már ott, ahol a törvény fogalmát tisztázza, s amikor annak a meghatározását abban adja, hogy az semmi más, mint az ész parancsa, kiadva az által, akinek a társadalomról gondoskodnia kell, a zsarnok törvényétől megtagadja a törvényjellegét, mert amint írja a Summa Theologica-jában: *lex tyrannica cum non sit secundum rationem, non est simpliciter lex, sed magis est quaedam perversitas legis.*

De teljes szabadságot hirdet a tanulmányozás útjáról szóló egyik Epistolájában is, amikor azt írja: Ne nézd, kitől jó, hanem ami józan, azt védj jól béle az emlékezetedbe (*Non respicias a quo, sed quod sane, memoriae recommenda*). És sokat lehetne időzni még sok más tanításánál, így pl. a természeti-pozitív-és öröktörvény kapcsolatában annál a kérdésnél, hogy miként szabadítja fel a jogi kényszer rabszolgaságából az embert, akinek szabadságát semmi földi erő nem kötheti meg, hanem csak a legfőbb Törvényhozó ereje.

Az egyetemi jogi oktatás keretén belül inkább csak a nyugat európai jogi kultúra kincseiből kap a tanuló ifjúság. Nem kellene különösen nekünk, magyaroknak a közelvelet jogi kultúrájára is tekintettel lenni?

A kérdésben részben már benne is a felelet. Nem mentségünkre, de egyoldalúságunk némi magyarázatául két okra is hivatkozhatom. Először is arra, hogy egész jogi kultúránk nyugati orientációjú, másodszer a legküzdhetetlen nyelvi nehézségekre. Hogy magam ritkán bár, de mégis utalok pl. az orosz szakirodalomra, az csak természetes, mert amennyire csak hozzá tudok férni, minden nemzet irodalmát igyekszem megismerni legalább közvetett úton, ha már, sajnos saját nyelvén nem is olvashatom. De különös vonzalommal viseltem mindig a nagy orosz írók iránt. Valahogyan az a sejtés élt bennem, hogy éppen általuk juthatok közelebbi kapcsolatba az orosz jogi kultúra igazi lelkével, és ebben a vonatkozásban elsősorban is a legzseniálisabb orosz íróra, Dosztojevskire gondoltam, akitől mint kriminalista is olyan sokat tanultam, amikor kriminálpszichológiával foglalkoztam. És mennyire nagy volt meglepetésem, amikor egyszer éppen egyik kiváló jogfilozófusuk Nowgorodzeff tollából azt olvasom, hogy az eredeti orosz jogászai észjárás alapelemei Dosztojevskinél találhatók meg. Ezen alapelvek között említi pl. a társadalmi ideált,

amely az összes emberek belső szabad egysége és nem kényszer által létesülő külső tekintélyuralom. Az ehhez vezető út pedig az embert átitató szolidaritás érzelme. Ehhez azonban isteni kegyelemre van szüksége az embernek. Mert a jog és az állam magukban erőtlene az élet átformálására. Hiú remény várni, hogy valamikor a földi síkon az ellentétek kiküszöbölésével harmónia köszöntene rá az emberekre, mert ezekkel az ellentétekkel szemben az emberi erő kifejtés csődöt mond, s így tovább. Talán úgy is mondhatnánk, hogy amennyire Goethe szelleme termékenyítette meg a nyugati kultúrkört, akként Dosztojevskié a keletit. Kérdésünké maradván; természetesen elsősorban is, hogy úgy mondjam, a klasszikus jogfilozófiára gondolok. Hogy a mai modern orosz jogfilozófiára van-e hatása, sajnos, nem áll módomban ellenőrizni; de új racionális-materialista ideológiájú büntetőjogukból következőtve, alig hinném.

Kaphatánk valamilyen képet az ún. klasszikus orosz jogfilozófiáról?

A kép, amelyet én adhatok, egészen egyéni és így objektív értékre nem tarthat számot. Tehát tegyük mindjárt oda: ahogyan én látom... Amiként Dosztojevskit tartom az orosz irodalom legnagyobb lángelméjének, akként Solowjewet a legnagyobb jogfilozófusunknak, aki mintegy filozófiai köntösbe öltözteti azt, amit kongeniális társa a nép lelkéből intuíció útján kibányászott. Mindkettőnél egy kiismerhetetlen nagy nép mélységei, örvénylései, magasságai, szárnyalásai. Az államnak Hegeli istenítésével, a jognak a törvénnyel való azonosításával szemben: a jog misztikus tisztelete, amely kimondottan vallásos jellegű, mert az Istenben gyökerezik, mert az állami közösségnek és az ezt szabályozó jognak sorsa attól függ, hogy az ember milyen viszonyban van Teremtőjével. A jognak és az államnak pedig nemcsak konzervatív feladata van: a közösség alapjait biztosítani, hanem progresszív is: az emberi erők szabad kifejlődését akként előmozdítani, hogy azok a jövőben a tökéletesedés tényezői legyenek. A kultúra legfőbb célja szerintük nem az élet külső formáinak minél tökéletesebb kiépítésében van, hanem az ember szellemiségének kifejlesztésében. A jog és az erkölcs belső elszakíthatatlan kapcsolatban állnak, mert ha a jog ezt elveszíti, erőszakká válik. A jog és ennek megtestesülése, az állam az erkölcsi élet megvalósításának az előfeltételei...

A tudományt közelről érinti a liberalizmus és az etatizmus harca, hiszen a tudomány csak szabad levegőben élhet. Ebből a különböző államokban különböző erővel folyó küzdelemből melyik fog mégis győztesként kikerülni?

A küzdelem mélyén az örök harc jelentkezik az egyén, az individuum és a közösség, a kollektívum között. Mióta a legritimébb társas közösség létesült, a harc megindult és azóta folyton tart. Tehát téves az a naív felfogás, mintha csak korunk volna e küzdelemnek szenvedője. Igaz, csak annyi, hogy e harc, ma az ellentétek között kiélezettebb, mint bármikor. Az állami kialakulásokat megelőző törzsi állapot a szervezetnélküli tömegek kora. Eme kollektívumban mint rendező, jegecesedési, majd szervezési pont emelkedik ki egy leghatalmasabb, legvitézesebb törzsfő, aki egyszemélyben a törzs feje, vezére, törvényhozója és bírója. Majd a különböző irányú teokratikus, patriarkális és patrimonialis abszolút uralmak individualizmusát az adott történeti közösségi szükségletek ereje bomlasztja szét, amikor az államfő a kormányzás, közigazgatás, igazságszolgáltatás stb. funkciói végzésének legalább egyik részét kénytelen megosztani személyes hűségese híveivel, amint később mondják, hűbéruraival. De a nagyobb hűbérurak hatalmuk kiterjesztésével szembekerültek a királlyal, majd a néppel is, minek következménye, mint tudjuk, a rendiség kialakulási folyamata. Az arisztokratikus rendiség oligarchikus törekvései nyomán emelkedik ki ismét a királyság, mint legfőbb hatalom, aminek megtestesülését az újkori abszolútizmus tükrözteti vissza, melynek egyik jelszava a népért, de a nép nélkül. A felvilágosodás kora számol le vele: az egyenlőség és szabadság jelszavával. A rendi különbségek eltüntetésével megjelenik azonban az individualista liberális kapitalizmus által létesült osztálykülönbségek és osztályharcok kora. Röviden: a folytontartó harcban az individualizmus és kollektívizmus ideológia felváltásának a periódusához érkezünk el, eme folyamatnak minden eddigieknél erősebb világnézeti, szociális és államközi feszültségével.

Mi válthatná meg az embert enél az örökös harctól, vagy legalább annak kegyetlenségét mi szelldíthetné?

A keresztény szolidaritizmus. Ha lenne ti. kereszténység és ebből fakadó egyeseket és közösségeket egybefűző testvériség.

Sokszor halljuk összehasonlítani a magyar tudományosságot más nemzetekével oly módon, hogy a magyart alacsonyabb értékűnek tüntetik fel. Mi az igazság?

A magyar tudományosság lebecsülése nem új jelenség, ami egyébként két forrásból ered: tudatlanságból és irányzatos rosszakaratból. Ezeknek a magas paripáról kritizálóknak legelőbb is tudniok kellene azt, hogy 300 évig karddal a kezünkben kellett harcolnunk, a magyar Sors mala nihil aliud örök elrendelése szerint, arcunkkal majd keletre, majd nyugatra fordultan, védelmezve magunkat és másokat, nálunk szerencsésebb népeket. Ez az idő, sajnos, kiesett kulturális, építő munkánkból. S ha valaki ezt tudja, ha ismeri az úgynevezett magyar "békés munka" feltételeit, nem lenézően, hanem csodálkozóan kell éppen mindarra feltekintenie, amit a magyar építő munka a harcok szünetében oly rövid idő alatt létesített. A tudatlan kritikus arról se feledkezzék meg, hogy a XVIII. század végétől a magyar tudósok erejének java részét a magyar nyelv pallérozása veszi igénybe, hiszen Széchenyit voltaképp ez ösztökéli a Magyar Tudományos Akadémia megalapítására. És azt se feledjük el, hogy míg minden nemzet a maga nyelvén igyekszik tudományát fejleszteni, addig nálunk ez a törekvés a legnagyobb ellenállásba ütközött. Réval Miklós panaszosan mondja, hogy a mindenféle nemzetől összeszedett egyetemi tanárok a magyar nyelvet megvetik, lenézik, s valóságos ellenségei a hazának. Milyen áldatlan viszonyok között micsoda emberfeletti küzdelmet folytattak tudósaink! Csak hogy pár, embersorsban nemzetsorsot szimbolizáló magyar tragikumra hivatkozzunk! Idézzük talán Körösi Csoma Sándor vagy Reguly Antal a Himalaya bércein és Szibéria hómezőin emberfeletti magasló alakjait, vagy a két matematikus lángelmének, a Bolyaiaknak a tragikus végzetét, vagy Jedlik Ányosnak és Károly Irénnek, a dinamógép és a drótnéküli távíró feltalálásának dicsőségétől elesett tudósok példáit? Aki mindezt tudja és egyben ismeri is azt, amit magyar agy és kar mindezek dacára kitermelt az merjen mondani bírálatot!

Nincs talán nálunk csökkenőben a magyar történeti múlt tisztelete?

A kérdésben benn van, sajnos, a felelet. E veszedelmes folyamat megkezdődött történeti értékeink átértékelésével éspedig kt irányból, jobb és baloldaltól. A tudomány palástjában hivalkodó sarlatánoknak természetesen sejtelmük sincs arról, micsoda értékrombolást végeznek. Ha Kölcseyt olvasnák, úgy tőle tanulhatnák meg, hogy "minden nemzet, mely elmúlt kora emlékezetét semmivé teszi, vagy semmivé

lenni hagyja, saját nemzeti létét gyilkolja meg". Találón mondja egyik jeles filozófusunk, hogy a magyar történeti tudat a magyar szellem anamnézise platonai értelemben. S tegyük hozzá, amely nép elveszíti nemzeti öntudatát, ami nem más, mint a múlt szellemi közösségéhez való tartozás értéktudata, iránytű nélküli hajóroncs a népek örvénylő tengerében. Ezért ragaszkodik minden életképes nemzet népi kultúrájához, mint nemzeti hivatástudatának fenntartó erejéhez. Enélkül megszűnik külön lénye, elpusztul nemzeti karaktere. "A magyarnak, hogy valami legyen Európában, egyedül magyarnak kell lennie; ez dicső és nemes öröksége" — mondta Széchenyi. Igen, mert ezzel tesz eleget világtörténeti hivatásának is, amikor a népek nagy közösségében a maga sajátos magyar értékeivel gazdagítja az egyetemes kultúrát.

Van-e a jogirodalomnak olyan általános kultúrhatása, mint pl. a szépirodalomnak?

Babits Mihály mondotta ki azt az igazságot, hogy az európai kultúra, ellentétben a keleti és exotikus kultúrákkal, az egyéniségek hatalmán alapul. Ebben a kultúrában és ennek irodalmában voltaképpen nagy egyéniségek viszik a szót. Ez a világirodalom pedig azoknak a nagyoknak a műve, akik "folytatják egymást századról-századra, s kezét nyújtják egymásnak a népek feje fölött". Hát ebben az értelemben aligha beszélhetünk a jogirodalom univerzális kultúrhatásáról. De mert a jogirodalom maga is a filozófia valamely főirányának fejlődésvonalába esik, már inkább. Egy Platon-Aristotelész-Szt. Tamás-Descartes-Lock-Kant stb. valóban azok a nagy szellemek, akik folytatják egymást... Így a belőlük táplálkozó különböző jogfilozófiai irányok is egymást fejlesztve az emberi szellem kultúrállományának gazdagítói.

Ezek közé tartozik ugye Marx is?

A kérdés nem nagyon szerencsés. Bár igaz, hogy Marx jogásznak indult, hiszen Bonnban a jogi fakultásra iratkozott be, de a jogáskodásnak csakhamar búcsút mondott, s az is igaz ugyan, hogy Hegelen, de főleg Feuerbachon keresztül jutott el a maga alapfelfogásához; de az ő helyét nem a tudósok között kell keresnünk. Ma már tisztán látható az ő történeti jelentősége. Nem a tudós teremtő ereje, önálló eredeti egyénisége a sajátja. Hiszen tanításainak mindenike megtalálható, amint azt a kritika igazolta, főleg francia és angol szocialista íróknál. De ő az, aki azokat

egységbe tömöríti, rendszerbe foglalja. Célkitűzése gyakorlati, agitatori. Ez fűzi már kezdetben az ún. "Junghegelianerek" baráti köréhez. Céljának megfelelően elvetette a hegeli filozófia metafizikai részét, annak panlogisztikus idealizmusából a dialektikát tartotta meg, vagyis az ellentétes erők küzdelméből kialakuló fejlődést. Vagyis, amint maga írja, talpra állította azt, amit Hegel a feje tetejére állított. De mindezt, ismételjük, nála nem a tudományos igazság fanatikus keresése motiválta, hanem a társadalom megreformálásáért égő vágy. Már Feuerbach filozófiájához készített jegyzeteiben azt írja, hogy a filozófusok a világot eddig különbözőképpen magyarázták, most azonban azon van a sor, hogy megváltoztassák. S ehhez a hivatásérzetéhez hű maradt haláláig. Éppen ezért nem a tudósok, hanem a lelkeket forradalmasító szellemek birodalmában van az ő helye.

De úgy látszik, hogy a társadalom kapitalista szervezetének összeomlására vonatkozó jóslata mégis csak teljesülés előtt áll?

A liberalizmus kapitalizmusának ama szabadversenye, amely egy amerikai szociológus megjelölése szerint lényegében nem volt más, mint néhány nagytőkés szabad garázdálkodása, természetesen tovább fenn nem tartható. Az utolsó harminc év borzalmas háborúi, a fegyverszünetben élő népek egymás ellen folytatott kíméletlen gazdasági harcaival, úgy hinné az ember, hogy ezt eléggé bebizonyították. De az ember szellemi tunyasága és kapzsi önzése szinte kétségbeejtően határtalan. Az emberek még ma is a XIX. század gondolatvilágában élnek, s nem veszik, vagy nem akarják észrevenni, hogy körülöttük a gazdasági fejlődés átformálta a világot, vagyis, amint Butler írja, amikor a fejlődés a nagy gazdasági egységek kialakulására tör, dühöng a politikai partikulárizmus. A gazdasági világválságnak egyik másik főoka, amire Veblen mutatott rá, hogy a társadalom jogi, főleg tulajdonjogi szervezete messze elmaradt technikai fejlődése mellett, vagyis a természettudományok felismerésén nyugvó technika mérföldekkel elhagyta a társas élet jogi és morális öntudatát. A társadalomátalakítás technikája csak félenken kullog a fejlett tárgyi technika mögött. Ebből a dissziharmóniából ered azután a nagy finánc magánérdekek szabad garázdálkodása. "Vagy sikerül ezt a diszparitást kiküszöbölnünk azzal, hogy a jogi és politikai intézményeinket is fejlett technikánk színvonalára emeljük, vagy elpusztul a súlyos válságba jutott kultúránk" — vonja le következtetését.

E nemzetközi probléma azonban aligha oldható meg másképpen, mint világgazdasági szervezetben.

Úgy van. Ez a fejlődés útja, ha tetszik, ha nem. Mi más az utolsó másfél évszázadnak európai története, mint apró nemzetállamok keletkezése, egymás elleni acsarkodása és véres küzdelmeinek szakadatlan sora... Amiként a történelem folyamán a törzsfők, szomszédvárak, rablólovagok, hűbérurak, apró impériumaiban tetet öltött gazdasági szakrogoizmust felváltotta az állami központi hatalomé, akként jutottak el az államok a magasabb gazdasági integráció fejlődési vonalába.

Milyen átalakulás várható államokként a most kezdődő háború után?

A vesztes háborús hatalmak országaiban, és lehet-e józan eszű ember, aki ebben egy pillanatra is kételkedhetik, hogy mi, sajnos azok közé fogunk tartozni, az átalakulás természetesen forradalmi lesz, és pedig annál erősebb földrengés formájában, minél elmaradottabbak szociális viszonyaink.

És nálunk akkor a ma uralkodó középosztály bukása nem fogja esetleg maga alá temetni magas kultúránkat?

A társadalmi osztályok küzdelme a hataloméért természetes jelenség. A mai középosztály is csak jött, keletkezett... s a kultúra szempontjából addig nincs is baj, amíg a letűnő osztály át tudja adni a maga értékeit a felfelé törő alsóbb osztálynak. Csak akkor származhatik nagy visszaesés egy nemzet kulturális színvonalában, ha ez az átadás nem történhetik meg. Nálunk bizony ez a veszedelem fenyeget, és pedig két oknál fogva is. Először azért, mert nálunk az ún. középosztály kialakulási folyamata, szemben más nyugati államokéval, nem fejeződött be harmónikusan e folyamatot zavaró események miatt, s éppen ezért másodsor a középosztály a maga értékeit még teljes egészében ki sem is tudta bontakoztatni. Amiként az 1848 utáni új gazdasági rend felörölte a birtokos középosztályt, anélkül, hogy helyébe egy új erős középosztályt tudott volna állítani, az 1914. évi világháborút követő idők az 1848 után lassan kialakulásnak induló középosztályt gazdaságilag szétzüllesztették. Azóta élete csak tetszhalotté volt. Az osztályok harcában szóhoz jut természetesen az osztálygyűlölet szava is. E szó majd a háború után orkánná fog erősödni, és mindenért a középosztályt fogja felelőssé tenni. Jól tudjuk, hogy ennek az osztálynak is, elsősorban morális szempontból, sok fogyatkozása volt. De a tárgyilagos kritika majd kénytelen lesz mégis megállapítani, hogy egy mindenébből

kifosztott társadalmi osztály az utolsó lehetőségig igyekezett őrtállani nemzeti kultúrájának oltára mellett. De a magyar kultúra érdeke egyetemes nemzeti és nem osztályérdek. S amikor erről van szó, el kell némulnia minden önző ressentimennak. A háború után kultúránk, sajnos, súlyos válságba fog kerülni. Azt pedig csak úgy élheti túl, ha a feltörő friss népi erőben élni fog a magyar múlt tisztelete, a magyar szellemi közösséghez való tartozás tudata. Én remélem, hogy ez a szerves összekapcsolódás a történelmi múlt és a közeledő forradalmi jelen között meg fog történni és — hogy divatos megjelölést használjak — így a mélység és magasság szintézisében a még mindig életképes magyar lelkiség teljessége fog kibontakozni.

De ez a kultúra nem lesz a háború előtti időké.

Nem! Úgy gondolom, nagy változások kínos szülési fájdalmait éljük mi jogászok is. Nagy feladatoknak kissé megkésett megvalósítása vár a jogi kultúra fiatal új munkásaira. Ki kell szabadulnunk az egyoldalú orientációból, szabad levegőre van szükség, hogy a hajdani magyar jogi géniusz ismét szárnyalhasson. Hiszen tudvalevő, történelmi jogfejlődésünkben a 48-49-es események következtében végzetes szakadék állott be. A kilencszázados jogállományunk java helyébe egy, a magyar észjárástól és gondolatvilágtól teljesen különböző, azzal ellentétes idegen jogrendszert oktroyáltak ránk, majd pedig az Országbírói Értekezletnek azzal szemben tanúsított túlságosan türelmes állásfoglalása nyitva hagyta a kapukat az idegen befolyásnak. Éppen azért, amint a magyar népdal és a zene megmentéséért vállalták úttörő munkások a nagy és nehéz munkát, akként kell bármennyire is megkésetten vállalni a magyar jogász nemzetnek a munka elvégzését. Így a magyar jogi néphagyományok és jogszokások összegyűjtése halasztást nem tűrő feladatunk. A jog magyar népi elemeinek törvényhozási értékesítése ebből következik.

Ki a felelős mindezerért? A felelősség problémája egyike a legvitatottabb kérdéseknek és miért van mégis, hogy a legtöbb büntetőjogi szakmunka a kérdés megoldását kikerüli?

Magyarázata, ha nem is indokolása abban keresendő, hogy ez a probléma valóban inkább a filozófiának mint sem a büntetőjognak a hatáskörébe tartozik. Mi azonban nem tértünk ki, vagyis nem helyezkedtünk az indifferenzizmus kényelmes álláspontjára, mert úgy hisszük, minden, a jogot öntudatosan alkalmazó jogásznak el nem némiható belső lelki szükséglete, hogy e fogas kérdésben állást

foglaljon, hiszen ma még a btk-ek általában az egyéni felelősség rendszerén nyugsznak.

De lehetséges-e a kriminológiai büntetőjog rendszerében az egyéni felelősség principiumait fenntartani?

Lehetséges, de csak úgy, ha nem hagyjuk el itt sem a kauzális vagy explikatív kutatás útját. Ha az emberi cselekvés bonyolult pszichogenetikáját az ingerek hatása alatt keletkező érzetek és ezek emlékképein, a képzeteken át, a reflex, automatikus és öntudatos emberei magatartások létesítését végig kísérjük, nyilvánvalóvá válik, hogy az ember azon magatartása, melyet cselekvésnek nevezünk, lényegében az ember jellemének és a ráható motívumoknak az eredője. Az ember jelleme semmi más, mint az ember felraktározódott képzetének az összessége, az ember képzetkészlete. Az emberi cselekvések kialakításában résztvevő bio-szociális tényezőket nevezük rövidség okából: külső tényezőknek, a karakterbeli tulajdonságokat pedig: belső tényezőknek. Na most már, kérdéses, mikor beszélhetünk a cselekvés ama szabadságáról, amikor az egyént magát tekinthetjük okhordozónak? A szabadságot helyesen felfogva csupán a belső tényezők keretén belül beszélhetünk, ez alig alig lehet vitatott, mert mihelyt a külső tényezők maguk szabják meg az ember izommozgását, nem-szabad, determinált működésről van szó, mert énem nélkül, nélkülem keletkezett. A cselekvés pszichogenetikájának végigkíséréséből nyilvánvaló, hogy a külső tényezőknek van hatása az emberi izommozgásokra; de a belső tényezőknek mindenkor lehet akkora hatalma és a normálisan fejlett embernél mindig van is, hogy a cselekvése kialakításában azok döntsenek. Az eredmény mindig az erők viszonyától függ. Nem cselekedhetünk mást, mint amit jellemtulajdonságaink és a külső tényezők együttesen megszabnak. Minél erősebbek az előbbieket, annál inkább csökken az utóbbiak hatóereje. Így valaki annál szabadabb, minél erősebbek cselekvésénél a belső tényezők a külsők felett. De mert minden normálisan fejlett egyén maga is résztvesz jellemének kialakításában, éppen ezért maga is okhordozó, azaz cselekvéseiért maga is felelős. Ebben adhatjuk röviden, a kauzalitás törvényének tiszteletben tartásával, az egyéni felelősség indokolását.

Egy állam jogrendszerén túltekintve, nemzetközi vonatkozásban, mondjuk államok közti háborúk esetén, fegyveres viszályok esetén, hogyan alakul a különösen első világháború óta annyit feszegetett háborús felelősség kérdése?

Ebben a vonatkozásban egy igen érdekes paradox jelenséggel találkozunk, nevezetesen azzal, hogy sokszor éppen azok, akik a szélsőséges determinizmus hívei, milyen buzgó indeterministákká válnak. Pedig éppen fordítva kellene történni. E különben jól ismert imperialista vagy túlzott nacionalista ideológiájú gondolkodás hűtlenné válik a tudományos kutatás legelemibb feltételeihez, legelső sorban is ahhoz, hogy valaki nem lehet egyszemélyben és egyidőben determinista és indeterminista a legszélsőbb vonalon. Figyelmen kívül hagyja a tömegléleten cáfolhatatlan bizonyítékait, vagyis azt, hogy az egyes tömegben és ha ez a tömeg minél összetettebb, annál inkább oldódik fel ebben a közösségben, az egyéni psziché a kollektív pszichében és ennek arányában csökken az egyes felelősség érzete stb. amint ennek büntetőjogi vonatkozású következményeit immár igyekszik is levonni a haladó irányú büntető igazságszolgáltatás.

Tehát háborúk esetén egyesekkel vagy népekkel szemben nem lehet a felelősség elvét fenntartani?

Azt így nem mondanám. Erős egyéniségeknek ebben a vonatkozásban is lehet döntő szerepük, de helytelennek tartom a kollektív felelősség érvényesítését népekkel szemben. Atavisztikus jelenséggel állunk szemben, emlékeztet a büntetőjog ama kezdetleges korára, amikor a törzsközi bosszú szolgáltatta az igazságot. A háborúnak az etiológiája ma még annyira tisztázatlan, mint amennyire hosszú időn keresztül az volt az államokon belül a kriminalitás kóroktana. Mint itt vakká tette az embereket a megtorlás primitív ösztöne, úgy ott is, a nemzetek közti konfliktusok megítélésében. Röviden: hiányzik a háborúság, mint internacionális kriminalitás tényezőinek a tudományosan tárgyilagos felderítése. Ma csak egyesek lelkében él a sejtés, és még kevesebbek jutottak annak felismeréséhez, hogy itt a tényezők hosszú sora határozza meg a népek önmarcangolását. Melyek azok a biológiai, szociális és kozmikus együtthatók, ezeket kell alaposan kivizsgálni, mert csak ezek megismerésével lehet a háborúk állandóan fenyegető rémével szemben a hatásos küzdelmet felvenni, e nélkül minden pacifizmus naív lelkek ábrándozása marad. Csak ezen az alapon lesz majd talán valamikor lehetséges a háborús felelősség

kérdésének a mai ösztönös, megtorlást érvényesítő politikusok kikülszöbölésével arra hivatott szakemberek részéről történő tárgyilagos megállapítása.

De nincs-e valamilyen megváltoztathatatlan törvényszerűség a büntettek elkövetésében és ahhoz hasonlóan a népek állandóan ismétlődő véres háborúiban?

A görög sorstragédiáktól le egészen Madách Ember tragédiájáig bizony a Végtet hatalmát látjuk beteljesülve az ember felett a legremekebb költői alkotásokban. De hogy ismét a kriminológus vegye át a szót: "Van egy budget, melyet ijesztő szabályszerűséggel fizetnek és ez a börtönök és a vérpadok budgetje... Van egy adó, melyet az ember nagyobb szabályossággal fizet, mint azt, amellyel a természetnek vagy az állami kincstárnak tartozik és ez az, amelyet a bűnnek fizet... Előre kiszámíthatjuk, hány ember fogja beszennyezni kezét embertársa vérével — körülbelül úgy, ahogy előre kiszámíthatjuk a születéseket és halálozásokat, melyek következni fognak" — így szól a statisztika nagy mestere: Quetelet a kriminalitás hullámzását megrögzítő számoszlopok gondos összehasonlításával. "A társadalom a méhe az összes elkövetendő deliktumoknak... a büntettes voltaképpen nem más, mint csak az eszköz, mely azokat végrehajtja" mondja ismét egy helyen és mindjárt hozzá is fűzi, hogy bár ez a megfigyelés első tekintetre nagyon lehangoló, mégis az ember részére vigasztaló is lehet, mert lehetségesnek mutatja az embereknek a javítását intézményeik, szokásaik, felvilágosításuk terén s általában mindazon változtatások eredőjeként, ami cselekvéseik módjára kihatással van. S hogy ez valóban így is van, mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy a kriminalitás is evolvál, értve ezalatt azt a fejlődést, melynek folyamán — természetesen normális időknél és nem háborús, forradalmi időknél kriminalitását véve figyelembe — a súlyosabb, főleg ember élete elleni bűncselekmények az ún. regresszív kriminalitás számoszlopai csökkenőben vannak, míg az inkább szellemi tevékenységet igénylő, vagyis evolatív kriminalitás emelkedőben van. Az ember tehát igenis szabályozhatja a társadalom kriminalitását. A modern kriminálpolitika etéren az egész világon számottevő eredményekkel dicsekedhetik minden háborúk dacára...

Ezeknek a tudományos megfigyeléseknek és eredményeknek lehet valamilyen kihatása a népek háborús pszichéje szanálása tekintetében?

Lehet. De ismétlem: szükséges ebben a vonatkozásban is a tudományos etiológiai vizsgálat a népek nemzetközi büntényeire szigorúan végrehajtani. Mert

ahogyan ma még a háborús betegségek "gyógyítása" történik, a legkegyetlenebb hasonszervi eljárás, emlékeztetve a bűnözés elleni küzdelem szégyenteljes primitív őskorára.

De az explikatív tudományos kutatások előhaladásával nem válik egyre problemikusabbá a felelősség megállapítása?

Ez magától értetődő: de a fejlődést nem lehet visszacsinálni. Az egyes szaktudományok ui. a jelenségek keletkezésének minél több tényezőjét tudják kimutatni, annál nehezebbé fog válni a felelősség megállapítása. Itt van pl. mindjárt, hogy csak a büntetőjog szűk problémakörén belül maradjunk, az orvosi műhibák mikénti megítélése, amikor a vád tárgyává tett cselekmény és az előállott sérelmet jelentő eredmény közti okozati összefüggés megállapítása válik sokszor 'problematikussá. Hányszor halljuk ui. az orvosszakértőktől, hogy az orvos működésén kívül a bekövetkezett halál vagy sérelem végsősorban nem a vádlott orvos magatartása következtében állott be, hanem a sértett egyéni, testi-lelki tulajdonságaira vezendők vissza. Az egyénben rejlő bio-pszichológiai adottságok, individuális sajátágok idézhetnek elő gyakran előre nem látható kedvezőtlen lefolyású eredményeket, olyanokat tehát, amelyek nem a helytelen kezelés, a téves diagnózis vagy az elhamarkodott vagy szabálytalan műtét következményei. Egyébként is a modern orvostudomány, láthatjuk ezt különösen a fertőző betegségek etiológiájában, a kauzális felfogást mindinkább a kondicionálással szorítja háttérbe.

A kondicionális felfogás azonban nem veszélyezteti-e végsőfokon a felelősségnek egész építményét, hiszen kezdenek már a kozmikus sugarak és a napfoltok egyéni és közösségi sorskihatásáról is beszélni.

A kozmikus sugarak, a napfoltmaximumok, a napfolttevékenységek bio-pszichológiai hatásainak a vizsgálata még alighogy csak megindult, máris igen érdekes megfigyelésekkel szolgál, amelyekre természetesen az egyes tudományoknak fel kell figyelniök. A kérdés fizikai része egyre jobban tisztázódik, vagyis az, hogy pl. a csillagok a széttroncsolt atomok hatalmas záporát zúdítyják a földünkre, hogy ezeknek a kozmikus sugaraknak a hatása több száz méternyi mély bányákban is észlelhető, hogy azok több méter vastag ólomlemezen is áthatolnak stb.; tehát vannak és hatnak... Az asztrofiziológusok szigorúan tudományos vizsgálati módszerekkel igyekeznek megközelíteni azt a "titkot", amelyekre a régi asztrológusok intuícióval vagy vásári kuruzsló trükkökkel adtak "biztos" feleletet. Egyébként ne

féljünk, hogy ezekkel a vizsgálatokkal immáron minden titkok nyitját megtaláljuk, mert még ezután is érvényes marad az örök Shakespeare-i íge:

“There are more things in heaven and earth Horatio
than are dreamt of in our philosophy”

S a jogásznak mindig marad, bár más előfeltételek mellett, mit kibogoznia, mert nem jövendölés, de ésszerűen valószínű következtetés, hogy a kutató emberi ész sohasem fogja az összes összefüggések kauzalitását tudományos pontossággal megállapítani.

Van-e kihatása a filozófia új irracionális irányzatának a jogtudományokra?

A racionalizmus és irracionálizmus, az intuíció és fogalmi absztrakció ellentétes feszülése a tudományban, művészetben, irodalomban, egyszóval a szellemi élet területein megvolt minden korban hol kisebb, hol nagyobb fokban. Ezért a jelenség nem új. Igaz, hogy jelenleg a két irány között az ellentét különösen kiéleződött. S ennek kimélyülése kezdődött azóta, mióta a tudomány az antropomorf fogalmak helyébe a törvények szerint működő erőket tette. Igaz ismeret eszerint csakis ott van, ahol mennyiségek vannak, amelyeket az emberi értelem megmérhet. Tehát a tudomány kérdőjele aziránt érdeklődik, hogy miként folynak le térben és időben a matematikailag formulázható jelenségek, s nem azért, hogy mi a dolgok lényege. Így különösen a természettudományokban hangsúlyozták, hogy a kvantitás és nem a kvalitás a tudomány problémája. Mondották, hogy a matematikai megismerésnek formál-logikai természete független lévén az érzéki szemlélettől, az abszolút tudomány jellegét ölti magára. De mint minden tudományban, úgy a matematikában is mutatkoznak az egyoldalú formalizmus visszasságai. Így a matematikai formalizmussal szemben a matematikai intuícizmus képviselői nem minden alap nélkül hivatkoztak arra, hogy a matematikai formalizmus a matematikai műveleteket jelekkel való játékká, tartalom nélküli játszótérre változtatja át, hogy az ily módon végbemenő gondolkodás közel jut a sakkjátékos elme műveletéhez (Nense: Geist der Mathematik). S így nem csoda, ha már matematikai miszticizmusról beszélnek (Hastings Berkeley: Mysticism in modern mathematics).

Ez a jelenség természetesen megvan nálunk is. Jól tudjuk, hogy a formalisztikus tiszta jogtan a joggal foglalkozó tudományt a szellemtudományok matematikájává akarta emelni. Ez irány szerint a jogtudós tisztán normatív, formális elemekből építheti ki a maga tudományának rendszerét. A jogrend elvont szabályok

rendszere, feladatunk ezeknek minden értékeléstől mentes elemzése. Így a bíró, amikor ítélkezik, egyszerűen a logika szabályait alkalmazza.

Mi a helyes álláspont e nagyon is vitatott kérdésben?

Felfogásom szerint a jognak vannak racionális és irracionális elemei is. A jog, mint a kultúra terméke, maga is értékrendszer, éppen innen erednek irracionális elemei. Éppen ezért nem lehet a jogi fogalmakat tisztán normatív elemekből felépíteni. Röviden a jog nem lehet merőben racionális konstrukció, a tiszta ész logikai alkotása. De különben sem lehet az élet összes jelenségeit minden megnyilvánulásaiikkal racionális fogalmi szálakból font tipizáló hálóba belefogni. S már említettem, hogy a jog anyaga nem egyenlő a pozitív joggal, vagyis a bíró, amikor ítélkezik, a tételes jogszabályok mellett más meta-jogi, vagy irracionális elemeket is értékesít.

A tudomány munkását nagyon lehangolhatja az a belátás, hogy a dolgok lényegét tisztán racionális úton nem lehet megismerni. Talán Bergson éppen ez vezette az intuíció szerepének a felismeréséhez.

Már Bergson előtt a skolasztikusoknál gyakran található megkülönböztetés, hogy az embernek kétféle sensusa van: az egyik a sensus interior, a másik a sensus exterior. Az előbbi a láthatatlan, az utóbbi a látható világ megismerésére szolgál. Az állatoknak csak a külső, az angyaloknak csak a belső érzékeik vannak meg; az embereknek megvan mindkettő. Vagy a misztikus élmény lelki analizisével foglalkozó újabb íróknál ott találjuk az animus és anima elhatárolását abban a vonatkozásban, hogy míg az előbbi inkább csak a lélek perifériáján mozog, s mint ilyen fogalmakon, dedukciókon, ítéletekben nyugvó racionális funkció, addig az utóbbi a lélek bensejéből eredő és így a dolgokkal közvetlen kapcsolatba lépő, azokat megragadó megismerés. Ma már találkozunk vallásos, esztétikai és tudományos misztika megkülönböztetéseivel is, amely három R. de Souza szerint a költői génuszban testesül meg, mint teremtő intuíció. Carlyle a Hősökről szóló művében úgy jellemzi a lángelmét, mint a valóság meglátóját. “Amit ő lát — írja Shakespeare-ről, az nem ez vagy amaz oldala a dolognak, hanem belső lényege, faji titka — mi egyéb ez, mint az, hogy a dolgot színről színre meglátja.” Sajnos, a tudomány munkása nem ülhet fel, legalább is nem állandóan, a költők szárnyas pegazusára. De azért az igazi tudósban is élő valóság a platonai “daimón”, az a megismerés tárgya felé irányuló Eros. És ezeken a platonai ideákon nyugodhatik meg a tudós kutató szem is, érezve, hogy ez a léleknek megállása (epistémé) egy szilárd ponton...

Itt van az érintkező, de egyben elválasztó vonal a misztikus és a tudós lelki alkata között. Az ideákat kereső szem számára ui. két lehető út nyílik a látásra: vagy a módszeres kutató, tudományos, mely sok türelmet igénylő, legtöbbször fárasztó vállalkozás, vagy az isteni elragadtatás (theia mania). Ez utóbbi a szenteké, a misztikusoké, költő-művész lángelméé. De azért nincs igaz tudós, aki ne érezne maga is az intuíció lendítő erejét.

Áll ez a jogászra is?

De még mennyire. A jogi empirizmus a jognak csak külsejét, testét világitotta meg. De amint láttuk, a jognak van belső képe, lelke is. Az emberi nemnek örök gyötrődése, hogy ezt a középkori kifejezést használjam, a teljesség, az egész megismerése után (tormentum pleni). "Minden téren — írja Pauler Ákos nagyszerű poszthumusz munkájában — csak akkor jut megismerésünk nyugvópontra, ha végül autonóm-független- abszolút, végső tartalmakra bukkan". Hivatkozik a logika, etika, esztétika stb. tudományokra és ezek végső tartalmi elemeire, mint amilyenek az alapelvek, végső értékek vagy elemek stb. De bár ő nem említi, így van ez a jog tudományában is. A mi tudományunkban az igazság az a végső elem, vagy abszolút tartalom. Ezek a végső elemek nem azonosak az Abszolútummal; de mindez valami az Abszolútumból. Ezek megismerésére irányuló vágyunk mutatja az Abszolútum felé való törekvést. Ezért tehát minden megismerésben végsősorban az Abszolútum megismerésére törekszünk. Így van ez a jog megismerésére irányuló törekvésünkben is, amikor a jog lényegét kutatjuk, és amikor a bírói döntésben az igazságot keressük. "... Se gyermekedet, se életedet, se semmi egyebet többre ne becsülj az igazságnál..." mondja Sokrates a halálra ítélt Kritonnak, aki szökésre biztatja a Mestert. Igen, mert az igazság az erények foglalata, a jog pedig ennek megvalósítója: justitia in sese virtutes continet omnes... justitia est virtus, scilicet moralis; jus est eius virtutis executivum — tanítja Werbőczy István.

Minden zárt, betetűzött tudományos rendszernek nincs végsősorban metafizikai gyökere?

Attól függ, hogy mit értünk metafizika alatt? Magam részéről valóban úgy látom, hogy minden tudományos empirikus ismeret szigorúan végigelemezve, transzcendens síkra vezet el bennünket. Így már akkor, amikor valamiről mint létezőről, beszélünk, olyan ismerettel rendelkezünk, amelyet nem a tapasztalás útján

szereztünk, tehát birtokában vagyunk bizonyos nem-empirikus ontológiai ismereteknek.

Tehát nem zárja ki egymást a hit és a tudomány?

Éppen nem, mert az ember kettős, sokban ellentétes alaptermészete csak a kettőben együttesen válik ismét eggyé. Vagyis amíg a tudományban: dubitando ad ventatem pervenimus és így a skepszis minden haladásnak nélkülözhetetlen élető-eleme, addig a hit dolgában non est dubitandus. Ez az egész ember lelki alkata. Amíg lesz ember a földön, addig az mindig fog kételkedni, azaz kutatni valami után, és fog hinni mindig valamiben. Akik ebbeli természetükön erőszakot követtek el, még a legnagyobbak is, a végén torz lényekké deformálódtak.

Ebből következik, hogy a jogtudósoknak és a gyakorlati jogászoknak a működésük egyike a legnehezebbeknek.

Valóban ebből ered a jogász működésének különös nehézsége; de egyben egyedülálló szépsége és nagyszerűsége is. Működése sokrétű és ellentétes természetű. Míg a jogszabályalkotás ui. a konkrét eset egyedi sajátosságaitól elvonatkoztatott tipizáló eljárás, addig a jogszabály alkalmazása a tipikus eset általános sajátosságaitól eltekintő, annak egyedi sajátosságait értékelő működés. De az elméleti jogtudomány is, amikor a fogalmak hatalmas rendszerén dolgozik, mindig arra van tekintettel, hogy azok azután a mindennapi jogélet adott eseteire értékesíthetők legyenek. Felemelkedés az elvont fogalmak világába és visszatérés az élet földi valóságába, súlyos, de ismételjük, gyönyörű teherpróba elé állítja a hivatásának magaslatán álló jogászt. Nem hiába tartotta a jogot már a klasszikus római és ennek nyomán Werbőczy: "ars sive scientia boni et aequi"-nek, a jó és igazságosság művészetének vagy tudományának.

Most kezd kibontakozni a jogász szemléleti prizmáján keresztül ennek a gondolatvilágnak egész nagyvonalúsága: miként jut el a gondolkodó ember az ismeretek káoszából a tudományon keresztül a filozófián át közvetítésével, ha szabad így kifejezni, az egyetemes kultúra kozmoszába, s lesz maga is nemcsak kész kultúrértékek hordozójává, de teremtbjévé is.

Örvendek a megsejtésnek. Hiszen már Aristoteles, platonai alapon, az egész világot valamely olyan munkahelynek tekinti, melyben minden létező azon fáradó-

zik, hogy a benne rejlő lehetőségeket a maga sajátos formájában kifejtse, a dűnamist entelecheiává kiteljesítse. Ez nem más, mint az eszes tevékenység, az energia katalógon. Az emberben az ész isteni eredetű. Az ember csak az esze által közelíti meg az istenséget. Minden egyéb efemer maga az élet is, mert az megvan a növények és az állatok világában is. Amiként az Isten is, úgy a teoretikus élet is önmagának elégséges (auterkeia: az önmagával való megelégedés a legfőbb jónak egyik ismertető jele). Éppen ezért a megismerésnek szentelt élet, a bios teoretikus áll valamennyi más életforma felett, ezért legszebb szenvedély a platoni erosz, az amor intellectualis, mert az ilyen élet van a legközelebb az isteni élethez. Így felfogva a tudásszerzést, a tudomány egyben jellemalkotó erő, világnézetet és a szó igazi értelmében vett műveltséget adó, fejlesztő hatalom. Ebben a vonatkozásban is Platonnak van igaza, amikor azt tanítja, hogy a műveltségnek az emberben azt a harmóniát kell visszatükröztetnie, melyet a filozófia ismer fel a kozmoszban. Így válik a kozmosz ismerete útján a filozófia paideiává, vagyis a tárgyi ismeret a tudományos önzetlen szemlélet, a teória a művelődés eszköze.

Mily magával ragadó, felemelő, lélekformáló magaslát! De hol vagyunk mindentől ma — lenn a mélyben?! Ma, amikor olyan divatos téma lett a nyugati kultúra válságának vizsgálata, a válság okát vajon nem éppen ebben a központi integráló erő hiányában kell-e keresni?

Kultúránk válsága, amely az idők folyamán világválsággá mélyült el, sajnos, ma már többé nem disszertációs téma, hanem kegyetlen valóság, amely alapzatától tetőzetéig rázza, ropogtatja a világkultúra építményét. A válság tényezői régi keletiek és igen sokrétűek. Sőt még megnyilvánulásaikban államonként, népenként, fajonként is sokban különböznek. Külön kellene ezért mindezeknél a sokrétű okokat kivizsgálni. Ezeknek a szintéziséből tevődne össze a világválságnak igazi kórképe.

Mikor kezdődött kultúránk válsága és vannak-e általános, mindenütt hasonlóan jelentkező szimptomái?

Ha a történelem folyamán megjelent legfőbb kultúrák élettörténetét szemléljük, mint pl. a szumér, az egyiptomi, a kínai, az asszír-babiloni, föníciai, a héber, az indiai, az iráni, a görög, a római kultúrákét, ezek mindenikében lényegében ugyanazon folyamat ismétlődik: a keletkezés, kifejlés és lehanyatlás kikerülhetetlen periódusa. Spengler ezért nem jövendölt meg semmi újat a nyugati kultúránkra,

amikor ezt a jövőt szemléltetően elének tárta. Mihelyt valamely kultúra elveszti belső teremtő erejét, beáll az elaggás állapota. Sőt azt is láthatjuk, hogy a még olyan dús hajtású és virágzó kultúrák élete is aránylag eléggé rövid életű. Így egyesek pl. a római kultúrára ezt az időtartamot, a pun háború befejezésétől a Kr. u. harmadik századig számítva, mindössze mintegy négyszáz évben állapítják meg, vagy a görög kultúrára a Kr. e.-i ötödik századtól az alexandriai iskola gazdag és termékeny működésének befejezéséig, vagyis mintegy ötszáz évben és így tovább. Nyugati kultúránk is az elaggás állapotába jutott. A klimaktérium válsága az, amelyben vagyunk, amelyet érzünk.

A világválság kezdetét sokan az első világháborút megelőző időből számítják. Mások pedig már a középkor végétől, amikor szembesültük az újkori ember lelkialkatát a középkori emberével. Mi a helyes?

A válságnak vannak kezdeti és kifejlési stádiumai. Most ez utóbbiban vagyunk. Ha már megemlítette, nem térek ki előre: mi a legjellemzőbbje a középkor emberének, szemben az újkoréval? A középkor kultúrája harmonikus, befejezett világszemléletet nyújtott, szemben a jelenkor diszharmonikus, le nem zárt, nem egységes világnézetével. Éppen ezért a középkor emberére, mint egy teocentrikus kultúrának a gyermekére, egy abszolút értékrend sugározza rá minden fényességét az azt kísérő árnyékaival. Kevesebbet, de biztosabban tudó volt a ma emberénél, alázatos, tekintélytisztelő, de büszke. A bűn és erény irányította élete magasságokba emelkedett és mélységekbe süllyedt, mert életét nagy szeretetek és nagy bűnök kormányozták. A társadalom erősen kifejlett vertikális rétegződéséből keletkezett közösségi szellem, az egyénnek Istennel való, őszintén átélt belső kapcsolata adják e kultúra harmonikusan kiteljesült képét. Ezzel szemben az újkor emberéből éppen ez hiányzik, vagyis az, amint Berdiaeff mondja: "L'homme européen ne sait plus ou est le centre de sa vie". Lelke a maga sokat, de biztosan semmit sem tudásával, relativizmusával, szubjektívizmusával és mindent szétanalizáló szkepticizmusával nem a kozmoszt, hanem a kaoszt tükrözteti vissza, hasonlóan egy elrontott fényképhez, amelyen egyik kép a másikra van kopírozva. Társadalmi önző individualizmusból eredő atomizált egyedek és szembenálló társadalmi osztályok halmaza.

A statisztikából azt látjuk, hogy a keresztények száma a más vallásokkal szemben a világ minden részében emelkedőben van, akkor mégis hogyan magyarázható a keresztény kultúra dekadenciája?

Ez is az ág-bogas kérdések egyike. De maradjunk legelőbb a statisztikánál. Ez pedig azt bizonyítja, hogy a világ népességében a keresztények száma csak törpe kisebbség, vagyis kerek számban a 2 milliárd 300 millió lélek közül mindössze 800 millió a keresztény. Pontosabban kifejezve: a megkeresztelt. Felfogásunk szerint éppen ezen van a hangsúly. Mert a számszerűség pusztán külső kritérium, s volna akkor is, ha a megkeresztelték száma lenne esetleg túlsúlyban, a pogányok felett.

A kereszténység sajnos belső életterében igen sok helyen kóros tüneteket mutat. Ezt a világjáró missziós papok írásaiból is láthatjuk. Itt van mindjárt Dél-Amerika területe, ahol tudvalevően egy tömbben 130 millió katolikus él, vagyis a világ összkatolikusanak egyharmada. De széles tömegekben igazi vallásos életről nem lehet beszélni. A vallás inkább külsőségeiben nyilvánul meg, mint átható erejében. A mindent elsordó iparosodás, az ezzel kapcsolt önző profit-éhség a népesség egyik részét talajvesztetten hontalanná és koldussá züllesztí. Amíg igen sokan fából és kátránypapírból összetákolt kunyhókban éheznek, addig kevesen díszes palotákban és luxusautókon habzsolják az élet örömeit. De ez a tünet más vonatkozásban sok helyen jelentkezik. Így pl. új missziós területként emlegetik már sokan Franciaországot is, ahol az elkereszténytelenedés immár a parasztság soraiba is beköltözött egyes területeken. Papjaik panaszkodnak, hogy az elanyagiasodás egyre terjed. A templomok vasárnap sokfelé üresen tátognak, a lakosság a mezőn dolgozik, a mozikban szórakozik vagy a kocsmákban duhajkodik. De ugyane panasz hallható az anglikán egyház részéről is, amelynek hívei közül a kimutatások szerint alig egytized része él hitéletet. És nemrég panaszkodott Svédország egyik protestáns püspöke, hogy az államegyház hívei közül Stockholmban mindössze egy százalék vesz részt a vasárnapi istentiszteleteken.

Vannak, akik a középkori keresztény kultúra bomlását a reformációval hozzák kapcsolatba.

Nem érintve az ok és okozat viszonyát, a történeti események post hoc-ja valóban úgy következett be, hogy a XVI. század "Los von der Kirche" jelszavát követte a többi, vagyis a XVIII. században a "Los von Christus", ezt a XIX. század "Los von Gott" elve, melyhez kapcsolódott Kant kriticismusa és az "Als ob"

filozófiája. Így nem csoda, hogy sokan a hitújításban a keresztény kultúra belső meghasonlását, a német európaiság legtragikusabb fordulóját látják. Amikor Németország népessége a harmincéves háború után 18 millióról 4 millióra csökkent, háromszázéves konvulzió állapotába kerül, elvesztvén addig élvezett európai hivatástudatát és ezen épülő benső öntudatát. De mindez csak távoli összefüggésben áll a mai válság teljes kibontakozásával.

De vajon nem idevezetendő-e vissza Nietzschének keresztényellenes filozófiája és annak döntő kihatása a lelkek továbbforradalmassága terén?

Nietzschének a hatását ma még kellőképp nem mérhetjük le. De annyi bizonyos, hogy megítélése terén óvatosan kell eljárunk. Nem hiába Schopenhauer tanítványa. Őt is csak valamennyi munkájának alapján ismerhetjük meg. Így Nietzsche támadása eredetileg nem is a keresztény kultúra ellen irányul, hiszen benne a kultúra iránti törekvésnek még az utolsó vallását látja, hanem a keddótt, hazug, dekadens keresztény erkölcs ellen szegezi támadásainak élesre fent fegyverét.

S ha már Nietzsche szellemét idéztük, hadd maradjunk nála, hiszen úgy hiszem, senki látnokibb szemekkel bele nem tekintett kultúránk válságának a mélységeibe, ha látomásait nem egy esetben költői színekkel is túlozza. Melyek szerinte a "dekadenciának", hogy az ő kedvelt megjelölését használjuk, legfőbb tünetei? A szív vallásos üressége, a száraz hasznossági álláspont, az üzletesség kegyetlensége, a pragmatista tudomány, a nagyvárosi nyomor, a nacionalista önző politika. A modern nemzeti állam, amelyben a hazugság testesül meg: önzésének nincs határa, mert még a kultúrát is önző államcéljának megvalósítására használja, a durvább eszköz a hadsereg, a finomabb pedig az iskola. A nemzeti államokkal, az európai kisállamisággal a végső dekompezió kora köszöntött be, amikor az új bálványok egymást döntik le.

Sötét kép. De második világháborús lelkünkkel mégis azt kell mondanunk, lényegében reális.

De vajon Nietzsche megállapításai mégis nem elsősorban a német viszonyokra vonatkoznak?

Nietzsche német filozófus, de univerzális szellemű ember. Így megállapításai általános érvényűek, sőt nemcsak Európára, de nagyban az újvilágra is. A

fajmádásig emelkedő túlzó patológikus nacionalizmus az ő korában még csak inkubációs fokban élt, hogy azután röviddel halála után a legkülönfélébb elnevezések alatt és szervezettségben mint az Union nationale Socialiste, Fascizmus, Nacionálszocializmus vagy nyilas turanizmus stb. kiteljesedjék. És a kultúra arisztokratikus emberideálja hol váltódik át kirívó standard-emberidállá, ha nem Amerikában? A standardizált életmód uniformázálódott emberi jellemet, modern rabszolgaságot teremt a maga léleknélküli robotmunkájával és megölője lesz minden kultúrájának. Klasszikus színekben festi meg e kórképet a nobeldíjas amerikai író, Sinclair Lewis: Babbit-jában, amely mű programmatikus munka, vagyis tiltakozás Amerika lelki elpusztulása, hitbéli közömbössége, kapitalista önzése, vallásos babonái, rideg üzleti szelleme, szemfényvesztő demokráciája, standardizálódása, elmechanizálódása, rekord-istenítése, szónokló demagógiája ellen. A "babbitizmusban" két osztályt látunk: a robotmunkát végző modern rabszolga gépeberekét, és a kiváltságos gazdagok rendjét, akik önmagukat tették a munka és a dollár rabszolgává. "Kultúrájukra" jellemző, hogy átlag két millió dollárt költenek csillagjósásra és jövőmondásra, és ezen összegnek többszörösét mozira.

A válság szimptomái az újvilágban valóban amerikai méreteken mutatkoznak. Ha valahol áll a modern korszellemhez idomuló jelszó, hogy Fat quaestus, pereat mundus" (legyen haszon, pusztuljon a világ), úgy itt különösen. S ha valahol a gép úrrá lett az ember felett, úgy megint csak Amerikában látjuk a maga futószalagrendszerű technokráciájában, amikor csak hogy egy gépcsodát említsünk, ezen rendszer alapján a milwankei egyetlen automobilgyár, ha üzemben van, naponta 10.000, évente 3 millió szerelvényt tud előállítani, s minden nyolcadik pillanatban egy teljesen szállításra kész autószerelvényt szállít futószalagján a raktárhelyiségbe. S egyetlen gép, amely a munkáskezek 90 %-át tette feleslegessé. De ez súlyos visszaélés volt a kapitalista tömegtermelésnek a gépi technika belső törvényeivel. Így fordult szembe a gép az emberrel. Amikor ui. a kapitalista elhibázott számítás, vagyis önzés a gépet a Profit System szolgáivá szegődtette, figyelem kívül hagyta, hogy a gép törvényei szervesen kapcsolódnak bele a gazdasági életbe. Az indokolatlan tömegtermelés csak tömegfogyasztással lehetséges; ez megint a termelési költségek leszorításával, emberi munkaerők mégis olcsóbb erők helyettesítésével, ami megint új technikai berendezéseket, újabb befektetéseket von maga után. Új hitelekkel megjelenik a Bank uralma, a bankokrácia, a kapitalista világrend ama jellemzője, hogy a világot egészen mások kormányozzák, mint azok hiszik, akik nem látnak a színpalak mögé, amint egyszer ezt Disraeli mondotta, vagy amit

Rathenau még konkétabban úgy fejezett ki, hogy ez a 300 ember, aki egymást nagyon jól ismeri, dönt Európa sorsa felett.

Vajon a világválságnak mindezek a jelenségei végsősorban nem egyetlen főokra, a túlnépesedésre vezetendők vissza?

Kétségtelenül ez egyik fontos tényezője. De, hogy úgy mondjam, nem egyedül a túlnépesedés, nem egymagában a mennyiség, hanem főleg ennek minősége jutott döntő szóhoz. Nemzetközileg egyformán észlelhető jelenség ui, hogy a civilizáció fokának emelkedésével a társadalmak értékesebb elemeinek születési arányszáma mindenütt csökkenőben, az értékteleneké pedig emelkedőben van. Ezt a jelenséget a kiváló amerikai szociológus tömören úgy fejezte ki, hogy "a civilizált társadalom koronájában pusztul, salakjában pedig növekedik". Kétségtelen, hogy az eltömegesedés felé tartunk. A nobeldíjas Ortega kérdezi azért A tömegek lázadása o. munkájában: "honnan jött ez a sokadalom, amely ma elárasztja és túlzásfolja a történelem színterét?" A feleletet Werner Sombart közgazdászunk ebben a statisztikájában találja meg: a VI. századtól 1800-ig Európa lakosságának a száma nem nagyobb 180 milliónál. De 1800-tól 1914-ig, tehát alig több mint egy évszázad alatt 180 millióról 460 millióra emelkedett. Igaza van, az ugrás páratlan az emberiség történetében. De az ő adatait egészítsük ki a világstatisztika rendelkezésünkre álló számoszlopaival, hogy a kép még teljesebbé váljék. Az egész Föld lakosainak összlétszáma becslés alapján: 1800-ban 873 millió, 1840-ben 1 milliárd, száz év múlva, vagyis 1940-ben már 2 milliárd és 216 millió. Eszerint 100 év alatt a föld lakossága megkétszereződött. Minden évben átlag 22 millióval emelkedik az emberek száma. Ez a tömeg számszerűségében. De minő a maga minőségében! Lélektani képlete immáron eléggé tisztán rajzolódik elénk. Ez pedig azt mutatja, hogy a tömegember vágyaiban kielégíthetetlenül mohó, ösztöneiben atavisztikusan állati, erkölceiben gátlásnélkülien primitív, aki minden jogcím és rátermettség nélkül követeli az uralmat a világ felett azzal az egyszerű érveléssel, hogy mi vagyunk a többség. Arról nem akar, de alacsony szellemi és erkölcsi csordaemberi szintje következtében nem is képes tudomást venni, hogy mindaz, amit ő ma színház, mozi, villany, rádió, autó stb. képében készen kap, kiváló szakemberek, tudósok, tanult szakmunkások fáradtságos évszázados munkájának a terméke, s hogy mindezeknek az áldásait ismét csak fáradtságos munkával lehet biztosítani és az utódokra átszarmaztatni. Igen, ma a legdivatosabb jelszó fejezi ki talán legjellegzetesebben a hozzá nem értést, mely szerint az újvilágban nem a képesítés, hanem

a képesség a döntő. Korunk technikai civilizációjának hatalmas épületét talán ez a képesítés nélküli, de magát mindenre képesnek tartó tömegember fogja magára dönteni... A két világháború égből csapó tűzoszlopai pokoli színnel világítottak rá a csordalélekre, a lelkek kiégésére, azok eliszaposodására.

Talán mindezt legisztább kórképében a diktatúrák tömegpszichéje, s ezek között is a legjellemzőbben a német psziché tükrözeti vissza új pogány mithoszában.

Ma még nagyon közel vagyunk az eseményekhez, miért is a német szellem tragikus meghasonlása most még rejtély sok tekintetben. Koraiak tehát azok a "megfejtések", amelyekkel ma szélteben, hosszában találkozunk. A történelem folyamán már láttunk népet, amely a maga kultúráját elpusztította. Ilyen volt a görög, amely különben is, minden ellentétessége dacára, sok rokon vonást mutat a germánnal. Amott is a túlzó analitikai racionalizmus ássa fel maga alatt a talajt, vágja át a gyökereit, tömi be mágikus forrásait, pusztítja el a mithoszt. Hasonló jelenséget mutat a német nép is. Lelki habitusa régen el volt készítve egy új mithoszra. Mert mithosz nélkül a népek nem élhetnek, építsen az kölni dómot, vagy gépszörnyetegeket. Az új mithosz Rosenberg és Bergmann megfogalmazásában pedig a vér és a faj mithosza lett. Náluk olvassuk, hogy a germán szellem a régi keresztény mithosz uralma alatt egy idegen tan szikláihoz volt leláncolva, mint Prometheus a Kaukázushoz. A máj mindig újra kinőtt, de a sas levágta újra. Ezt a titánt kell megszabadítani és visszaadni hatalmas teremtő erejének. A germán szellem, a legmagasabb emberi értékek hőse és kinyilatkoztatója, mely csakis értelmi igazságokat ismerhet. Hős és harcos, nem pedig szerzetes és bűnbánó. Nem élhet ezért vallási hazugságokkal, mert különben elveszti a csatát. Ez a paroxizmusig fokozódott faji mithosz azután micsoda erőket tudott megmozgatni és milyen örvénylést maga után hagyni, azt Európa jelenlegi rettenetes sorsa bizonyítja. Vajon a germán szellem hosszú időre eltűnik-e mint kultúrátalkodó erő, vagy amint Thoman Mann szeretné: "a távoljövőben majd ha kialakul egy világállam, a németek, akik sohasem tudtak beleilleszkedni a nemzetek közösségébe, legalább jó világpolgárok válnak majd" és tegyük hozzá, így lehetnek majd egy új kultúra alkotó tényezői... ki tudná megmondani?

És mi lesz nekünk, magyaroknak a sorsa, kollektíve fognak-e mint háborús bűnösöket elmarasztalni és a népek közösségéből kizárni?

A kérdést vártam. Mert bármennyire is felemelkedünk minden kicsinyes nemzeti szemponton, mégis csak magyarok vagyunk. Igen, mert a tudósembernek is van hazája, ha nincs is a tudománynak. Vagyis amint Pasteur mondotta: "Si la scienc ne pas patrie, le savant a une".

A nemzetközi bűncselekmény és a nemzetközi büntetőbíróság kérdései különösen az első világháború nyomán nyert élénk megvitatást. A háborús felelősség megállapításának elvi fontosságú problémája körül a vélemények bármennyire is megoszlottak, mégis az az álláspont jutott túlsúlyra, hogy a nemzetközi jog demokratizálódási irányvonalának az felelne meg, hogy a nemzetközi jog alanyaként ne a kollektív személyiségek, hanem a fizikai személyek ismertessenek el. Ebben az irányban döntöttek most az Együttes Nemzetek is, amikor az ún. csatlósállamok büntetőjoghatóságába utalták a háborús bűncselekmények megtorlását, elismerve ezzel az elvet, hogy a fizikailag bűnös személyek és nem az államok, mint kollektív személyek, viselik a felelősséget. Így nagy hibát követnek el azok, akik ennek dacára nálunk minduntalan a nemzet egyetemét kívánják a vádlottak padjára ültetni. S nincs visszataszítóbb, mint az, hogy éppen olyanok részéről halljuk ezt a meakulpázást, akiknek ehhez semmi erkölcsi jogosultságuk. Ezek vagy nem ismerik, vagy nem akarják ismerni a világ elfogulatlan aeropágja által immár többé-kevésbé elismert geopolitikai determináltságunkat, s ennek a világtörténelmünk során nem egyszer bekövetkezett szomorúan vesztes következményét. A fegyveres megszállás, a kényszer, fenyegetés pokoli erői miként fosztották meg a nemzetet akaratától, cselekvési és akaratelhatározás szabadságától, a történelmi igazságszolgáltatás elfogulatlan fóruma előtt alig lehet vitás. Azok, akik ma szinte perverz masochista önmarcangolást prédikálva, a világ előtt a magyart nyilvánosan piszkolják, maguk is csökkent értékűek. Öntudat, önérzet, önmegbecsülés olyan éltető elemei a nemzeti közösségnek, mint magának az egyesnek. Tudniok kellene, hogy egy lelkében örökös büntudatba, szellemi és erkölcsi csökkentértékűségbe ringatott nemzet a népek nagy családjában csak mint helota foglalhat helyet, de önálló, építő munkára képtelen. Azt hiszem, mint minden ember kisebb-nagyobb fokban, úgy minden nemzet is magában hordja a maga tragikumát. De faji, jellembeli és geopolitikai helyzete következtében lényeges különbség van e tragikum hordozásában. Nemzetünk a legtragikusabbak közé tartozik. Alig van nép, amelyiket nehezebb feladatok megoldása elé állítottak volna az ellentétes történelmi erők, mint a

magyart. Ezért hisszük és tudjuk Zrinyivel, hogy "egy nemzetnél sem vagyunk alábbvalók". Magyaroknak lenni Végzet! De amelyet vállalni kell! Van valami bennünk, amit más nemzetnél ilymódon kiteljesülve nem találhatni meg, az a végzetszerű finitizmus, mely utolsó akkordjában egy hősi csakazértis-ben csendül ki. Így amikor Zrinyi a Török Áfiumban a magyarság ősi hibáit sorolja fel, s ezeknek tudatában megjelenik a sír, ahol nemzet süllyed el, egyszerre csak odakiáltja a magyar csakazértis-t, hogy bár így is van, azért csak a magyar a legerősebb, a legvitézesebb nemzetség, "és éppen ezért csak a magyar nemzetet kívánom". Vagy Vörösmarty, amikor lelki szemei előtt mindennek hiábavalósága tisztán tükröződik vissza, mert az ember sárkányfog vetemény, nincsen remény... oda kiált: nincs veszve bármi sors között, aki el nem csüggett... És végül, hogy Madáchtól említjük, aki racionálisan vezeti végig az embert a történelem folyamán tragikus bukásain keresztül, a nagy tragédiát ezzel az irracionális sorral zárja le: ember küzdj és bízza bízál! Ez a hősi szembenézés és szembefordulás a kérielhetetlenül mostoha sorsunkkal volt az, ami nem engedte, hogy népünk alácsüggedjen a pesszimizmus öröksötét nívójába. Ez adott új erőt a küzdéshez akkor is, amikor hasonló körülmények között más népek feladták a küzdelmet és inkább a küzdés nélküli helota életet választották. Itt vagyunk megint e sorsválasztás előtt. A nemzet hű marad magához, történelmi hivatásához, a magyar ősi csakazértis-hez, s azt fogja mondani spero contra spem!

A történelmi eseményeknek kaotikus zűrzavarában hogyan igazodhatik el az emberi érelem, találhat-e azok között valamilyen törvényszerű kapcsolatot vagy mindez a Végzet kiszámíthatatlan játéka az emberrel?

Az emberi nem története a történelmet formáló erők filozófiai szemlélete nélkül lényegében semmi más, mint egymást követő háborúk szakadatlan lánca. Egy kimutatás szerint Kr. e. 1496-tól Kr. u. 1925-ig terjedő 3421 év alatt mintegy 3153 évig élt az ember háborús viszonyok között és mindössze 268 évig békében. De az 1918. és 1938. évek közti ún. "békeévekben" is 26 háborús összetűzésről ad számot a Nemzetek Szövetségének hivatalos statisztikája. Úgyhogy az ember mindazt, amit tudományban, művészetben, technikában, iparban, kereskedelemben, egyszóval civilizációban nagyot alkotott, csak sietve, a háborúk közötti lélekzetvételeben létesítette. "Mit ettél föld, hogy egyre szomjazol, hogy annyi könnyet s annyi vért iszol" — kérdi az ember Petőfivel. Ha a világtörténelmi eseményeket romantikus sallangjaitól megfosztva, éles, tárgyilagos görcső lencséje alá helyezzük,

azt látjuk, hogy azok nagyrészt ugyanazon tényezőknél erednek a szükségképi erők. Mint minden élő szervezetnek, úgy a népek életműködéseit is két fő motorikus erő irányítja: az ön- és fajfenntartás törvénye. Ennek érvényesülését látjuk már a legelső történelmi emlékeinkből. A történelmi idők világosságát a Kr. e.-i negyedik évezred végétől szoktuk számítani. Ekkor találkozunk ui. Mezopotámiában a szumérok nevével, mint a legelső, történetileg ismert néppel. Ők azok, akik a világ legelső birodalmát alapították, városállamokba egyesülve, fejedelmek, a "pateszlik" alatt. De ősi emlékeink alig kezdenek róluk beszélni, máris azt látjuk, hogy a Szumér föld fejedelmei egymással viaskodnak. Vajon miért? Elsősorban is a jobb legelőért, állattalományért, területháborításokért. Hosszú időn keresztül idegen fajú nép területeiken nem háborgatta őket. Országuk nyugati határán Noé fiának, Sémnek a leszármazottai, a sémi nyelvet beszélő sémi nomád törzsek laktak, akik állattenyésztésből éltek, s így a szomszédos jól művelt szumér területekre szívesen szivárognak be mind többen, hogy utóbb már mint e föld igénylői vegyék fel a harcot a magasabb kultúrájú, de kisebb népességű szumérokkal, mígnem a szumér-ság beleolvad a sémi fajba. Itt van előttünk a történelem első emlékében a háború, előbb említett mély gyökerével. De így van ez másutt is. A szervezetenélküliségből eredő örökös harc, öldöklés, pusztítás készíti már az asszír és babiloni nagy uralkodókat, hogy lehetőleg a föld urai legyenek, hogy minden nép leigázásával minden környező ellenségtől megszabaduljanak. Helytelen a letűnt korok állandóan ismétlődő küzdelmeit, világbirodalom alakításra irányuló törekvéseit egyes világhódító egyéni vagy népi vállalkozásának tekinteni. Ellenkezőleg, mélyen rejlő erők azok, amelyek sok más tényező együtthatásával, ezeket az ismert véres háborúkat kirobbantották. Hogy a költő szavával válaszoljunk: "Kiket nagyoknak mond a krónika, Mindaz, aki hat, megérté századát, Nem a kakas szavára kezd virradni, de a kakas kiált, merthogy virrad." (Madách: Az Ember tragédiája). Végelemzésben egy a gyökere az ókori perzsa, görög-makedon vagy római világhuralmi törekvéseknek, a középkori római szent birodalomnak, a Christiana respublicának, a frank dominium mundinak, a Napoleoni Rajnászövetségnek stb. Sajnos, hogy ma még igen kevesen vannak azok, akik a történelmi események világtörténelmi determináltságát megsejtik. Ebben a vonatkozásban szinte érthetetlen jelenséggel találkozunk. Míg ugyanis a természettudományos gondolkodás ma már minden irányban a történelemnek szigorúan kauzális, vagy kondicionális vizsgálatából indul ki, addig nemzetközi vonatkozásban a folyton megismétlődő háborúk okhordozójául egyes népeket vagy egyéneket akar állandóan elmarasztalva, felelőssé tenni. Nem tagadjuk teljesen

ezeknek szerepét azok előidőzésében; de csak mint egyfűthető, és nem főökként jutnak szóhoz. Vagyis minél jobban belemélyedünk a világot alakító történeti események tanulmányozásába, annál inkább látjuk azok bekövetkezésének törvényszerű szükségességét abban az irányban, hogy ducunt fata volentem, nolentem trahunt... A feltett kérdésre ebben adhattam meg rövidre fogott válaszomat.

És most még egyet: milyen rendezésben volna lehetséges a népek együttes békés élete?

Ha az ember nem akar továbbra is egyre fokozódó gigászi erők mérkőzésének áldozata lenni, ha nem akarja magát tehetetlen páriaként kiszolgáltatni az őt letiporni mindig kész kegyetlen Sorsának, radikálisan új utakra kell térnie, felégetve maga mögött mindazt a múltban gyökerezőt, ami visszahúzza, s egészen új utak megtalálásában megakadályozza. Mi ez az új út? Az emberi társas közületek természetes fejlődési útja. Az állami organizációk immár eléggé tisztázott kialakítási folyamatából láthatjuk, hogy a fejlődés állandóan arra törekszik, hogy egyre nagyobb és nagyobb társas közületeknek adjon létet. Az egyén, illetve a család gazdasági izoláltságát szükségképpen követi az abból való kilépés és több családnak egy törzsbe tömörülése. A létért folytatott harcból kinövő törzsközi háborúskodások ismét a nemzetségek, majd nemzetek kialakulását idézik elő, s ezen integrálódási folyamat során eljutottunk az állami lét fokáig. De az a fejlődés törvényét ismeri félre, s az államok között minden háborús katasztrófák ellenére kibontakozó államközi szervezetekre nincs tekintettel, aki azt hiszi, hogy a fejlődés itt végetért. És amikor ma még az államok közti anarchia mikénti megszüntetése égető világprobléma, addig más vonatkozásban a világ jelenségeit szabályozó erők integráló ereje a teljesülés útján jár. Itt van szemünk előtt az európai kultúra gazdag termése minden viharok dacára! Mert az mai kifejlésében: a történeti integráló erőknek a hatása, eredője. A világ civilizált népei közös kultúrájukban már is egyesültek vagy efelé tartanak. De a politikai integrálódási folyamat is olyan feltartóztathatatlan fejlődési irány, amelyet az időközi szétesési folyamatok hátráltathatnak ugyan, de végképp feltartóztatni nem tudnak. Lehet, hogy még százmilliók vérébe és sok milliárd érték pusztulásába fog kerülni ez erők küzdelme, ki tudná megjósolni; de a törvény előbb vagy utóbb érvényesülni fog. Memfisiz, Babilon, Tirusz, Karthago, Róma... Budapest a történelmi erők útjainak állomásai; de egyben romhalmazaikban mementői annak, hogy a világtörténelmi erők, az ezeket fel nem ismerő, azokkal szembeszegülő emberi erőkifejtést kérlelhetetlenül

típorják szét, mint pusztító vihar az útjába kerülő rózsát. Ma már mindenki előtt világos, hogy az államok a szélsőséges államközi individualizmus korában sem tudnak kijönni bizonyos államközi organizáció nélkül. A XIX. század második fele óta létesült Nemzetközi Uniók, az Állandó Nemzetközi Bíróság, a még olyan tökéletlen Nemzetek Szövetsége stb. eléggé bizonyítják. A most folyó világháború katasztrófális pusztításait még alig lehet felmérni. De annyi máris nyilvánvaló, hogy az elpusztult világrész felépítése csak közös szervezett erővel lehetséges. A világháború gyuanyagául szolgáló élettér és ezzel összefüggő kérdések csak erős organizáció keretén belül számolhatók fel. A minden állam közös problémájaként jelentkező szociális kérdés a munkafeltételeknek és létminimumnak nemzetközi egységes szabályozásával oldható meg. De olyan nemzetközi pénzügyi politika nélkül, amely a pénz értékmerő jellegét, ennek stabilitását nemzetközi vonatkozásban nem biztosítja, az újjáépítés meg sem is kezdhető. Annak az ideológiának, amely a saját szülőföld és népe szeretetét azonosnak érezte mások hazájának és népeinek gyűlöletével, kulturális neveléssel el kell tűnnie és így tovább. Az európai ember reázúduló problémái csakis történeti hivatásának felismerésével oldhatók meg. Ez pedig államközi vonatkozásban a szabad, egyenlő, szociális struktúrájú államok tartós szövetségében van meghatározva. A kis- és középp államok érdeke elsősorban is egy ilyen organizációba való egyesülés. Eleddig éppen ezek nem akartak ilyen szervezetről hallani. Inkább játszották a nagyhatalmi színjátékot (mint amilyen volt az alig száz év előtt még török szolgátságban élő balkán államok vészes imperialista nagyzási hóbortja), vagyis inkább engedték, hogy belepusztuljanak a részérdekek és nacionális gyűlölködések örvényébe, mintsem megteremtsék a nemzetközi európai egységes szervezetet. A veszedelem ma még fokozottabb, mert ha erre az útra nem lépnek, úgy vagy egyik vagy másik nagyhatalmi érdekeltiségnek válnak vazallusává. Az Európai Egyesült Államok létesülése történelmi szükségesség.

De ez a fejlődésnek csak egyik állomása. A történelemalkotó tényezők ellentétes feszítő erőkkel telítettek, melyek kimeríthetetlen potenciális energiájukkal állandó mozgásban tartják az egész emberiséget. Ez az a bizonyos örök mozgás, a herakleitosi panta rei... minden életnek éppannyira csírája, mint a halálnak is melegágya. Igen, mert a történeti feszítő erők hasonlóak a szabályozatlan természeti erőkhöz, melyek éppúgy rombolhatnak, mint amazok. Az energiák felszabadításának korszakába lépett bele az emberiség. Az atombombával pedig azon válaszút elé került, mit kívánjon: halált vagy életet?

Úgy hisszük, az emberi nem a történelem folyamán nem állítottatott még egyszer ily végzetszerű komolysággal a lét vagy nemlét kérdése elé. Sikerül-e a történelemalkotó erőket a szervezett békés munkába beleállítani? Lehetséges-e a ma még magukat szuverénnek hívó államokat nemzetközi építő közösségbe belefogni? Ezen dől el nemcsak az európai, de az egész civilizált világ sorsa. Az európai egyesült államok létrejötte a fejlődés folyamán ezért, ismételjük, az államközi organizáció felé haladásnak egyik állomása. Lépcsőfok a világorganizáció létesüléséhez. Nevezük ezt azután az egyesült nemzetek világszövetségének, a világ egyesült államainak, avagy világállamnak — az elnevezés a lényegen nem változtat, vagyis azon, hogy az emberiség túljutott az államközi anarchia fenntartásának a lehetőségén, az állami szuverenitás féltékenyen őrzött hazug dogmáján, a nemzeti autarkia beteg ideológiáján.

A civilizált világ sorsáért aggódó ember ezért hön óhajtja a világ népeinek egyesülését, mert tisztán látja azt, mint a történelemformáló erők szükségességét. Benne látja nemcsak annak egyetlen lehetőségét, hogy népek élete és nemzedékek életmunkájának ma még épen maradt közös kincsei a biztos pusztulástól megmenthetők legyenek, de biztosítékát annak is, hogy új értékek kivirágzásának még soha nem látott, csak egyesek által megálmodott boldogabb világa a sokat szenvedett ember felett kibontakozzék.

Most pedig fejezzük be beszélgetéseinket. Folytassuk majd a csillagok között, hiszen egyetemünknek egyik jelige is: per aspera ad astra... ott, ahol talán majd a tanár fog kérdezni és a tanítvány fog válaszolni, aki előbb távozott a csillagok honába... A vizontlátásra!

(Korábban még nem publikált kézirat)

I. Monográfiák, egyetemi tankönyvek, jegyzetek

- Kriminológia. 1. Kriminálaetiológia. A büntett embertani, fizikai és társadalmi tényezői. Bp. 1912. Politzer. V. 2. 301 p.
- A büntetőjog átalakulása. Kolozsvár. 1915. Gombos. 169. 2 p.
- Nemzetközi jog. Bp. 1918. Franklin. 179. p. (Olcsó könyvtár.)
- A Nemzetek Szövetsége. Bp. 1921., Stephaneum ny. 137 p. (A Magyar Külügyi Társaság kiadványai. Külügyi könyvtár 3.)
- A Nemzetek Szövetsége. 2. kiad. Pécs. 1926. Danubia. 17 p. (Tudományos gyűjtemény 24.)
- Az új nemzetközi jog. Bp. Pfeifer. 1. köt. A béke joga. 1922. 238 p. 2. köt. Bevezetés a nemzetközi jog tudományába. A háború nemzetközi joga. 1925. 152 p. (Diplomáciai kézikönyvek 1-2.)
- A büntetőjogi alapfogalmak módszertani kritikája. Pécs 1926. Dunántúl. 168. p.
- Irk Albert tanulmányai a büntetőjog és nemzetközi jog köréből. Összeállították tisztelői, barátai, tanítványai. Pécs 1928. Dunántúl 348 p.
- Irk Albert tanulmányai a büntetőjog és nemzetközi jog köréből. Összeállították tisztelői, barátai, tanítványai. 2. kiad. Pécs 1933. Dunántúl. 655. p.
- Bevezetés az új nemzetközi jogba. Pécs. 1929. Dunántúl 310 p. (Tudományos gyűjtemény 102.)
- A magyar büntető perjog vezérfonala. Pécs. 1931. Dunántúl 300 p.
- Anyagi büntetőjog. Általános és különös rész. Hiteles jegyzet. Pécs 1945. soksz. 105. 31, 18. p.
- A büntető perjog vezérfonala. Irk Albert egyetemi tanár előadásai után jegyezte: Kriminlista. H. é. ny. n.

II. Tanulmányok, cikkek

- A berlini első jog- és gazdaságbölcsészeti kongresszusról. — Jogtudományi Közlöny 45. 1910. 22. 184-186. p.
- A büntettes ösztönök átörökléséről. — Uránia. 11. 1910. okt. 402-403. p.
- Ellenségeink külföldön. — Magyar Hírlap. 1910. szept. 1.